

hieromonk

Antoniy PODOROVSKY

(PhD, Καθηγητής του Θεολογικού Σεμιναρίου στη Σαμάρα Ρωσίας)

Οι κλασικές σπουδές του Αγίου Νεκταρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και η επίδρασή τους στη θεολογική του διδασκαλία¹.

Ο χρόνος των σπουδών του Αγίου Νεκταρίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αναφέρεται μεταξύ Νοεμβρίου 1881 και Οκτωβρίου 1885². Οι καθηγητές του τους οποίους γνωρίζουμε ήταν: πέντε τακτικοί και έκτακτοι καθηγητές, και τέσσερις υφηγητές. Τον βαθμό του καθηγητή είχαν ο Α. Διομήδης Κυριακός, ο Ζ. Ρώσης, ο Ν. Καλογεράς, ο Ν. Δαμαλάς και ο Π. Παυλίδης, ενώ αναπληρωτές καθηγητές ήταν ο μέλλων μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος Οικονομίδης, ο Σ. Σούγκρας, ο Ι. Μεσολωράς και ο Ι. Μοσχάκης³. Είναι γνωστά και τα ιδρύματα στο εξωτερικό στα οποία σπούδασαν ο καθένας, τα οποία αναμφίβολα επηρέασαν τη διαμόρφωσή τους ως στοχαστών και επιστημόνων, όπως επίσης και γενικώς την ερευνητική και διδακτική παράδοση της Θεολογικής Σχολής. Από τα εκδοθέντα έργα τους ανασυγκροτείται η εικόνα των κοσμοθεωριών τους στην περίοδο της εκπαιδευτικής τους δράσης. Όλα αυτά τα στοιχεία μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε την εικόνα για το επίπεδο της εκπαίδευσης της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μερικά από τα χαρακτηριστικά αυτής της εικόνας έχουν ήδη αναφερθεί στα γνωστά έργα των Σ. Κοντογιάννη, πρωτ/ρου Γ. Μεταλληνού, Μ. Στασινοπούλου, Εμ. Περσέλη, Δ. Μπαλανού, Χρ. Γιανναρά κ.ά. Κάποια σχόλια μάλιστα ήταν αρκετά καυστικά. Έτσι αξίζουν να μνημονευθούν οι απόψεις των Δ. Βερναρδάκη, Χρ. Γιανναρά, πρωτ/ρου Γ. Φλωρόφσκυ, επισκ. Καλλίστου (Ware)⁴, για να μην αναφερθούμε στα πρόσωπα, τα οποία αντιτάσσονταν συνειδητώς στη Θεολογική Σχολή κατά την αρχική εποχή της δράσης της, όπως ο Κ. Οικονόμος και ο αναθεματιστής Α. Μακράκης⁵.

Όμως κατά τη γνώμη μας, από το βλέμμα των προαναφερθέντων μελετητών έχουν διαφύγει δύο σημαντικά και αλληλοεπιδρώντα θέματα. Το πρώτο είναι ο ρόλος τον οποίο είχε η φιλοσοφία στη διαμόρφωση της ανωτάτης θεολογικής εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών - του πρώτου στην ιστορία κρατικού ιδρύματος ανώτατης εκπαίδευσης που είχε οργανώσει την Ορθόδοξη Θεολογική Σχολή. Το δεύτερο θέμα είναι μια απορία που μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: στις σελίδες των επίσημων εκδόσεων, αφιερωμένων στην ιστορία της Θεολογικής Σχολής, όπως εκείνης του Σ. Κοντογιάννη, υπάρχει μία μεγάλη φωτογραφία του Αγίου Νεκταρίου, όπως λέει η επιγραφή, του αγίου αποφοίτου της Θεολογικής Σχολής. Η απορία που προκύπτει εδώ είναι, τί σημαίνει το γεγονός ότι η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών έβγαλε έναν Άγιο; Σημαίνει ότι το πρόγραμμα της Σχολής και το πνεύμα εκπαίδευσης δεν εμπόδιζαν στην

¹ Εισήγηση στο 2^ο Διεθνές Θεολογικό Συνέδριο της Πανελληνίας Ένωσης Θεολόγων που έλαβε χώρα διαδικτυακά στις 13 & 14 Νοεμβρίου 2020 με θέμα: *Νεκτάριον τιμήσωμεν πιστοί. Βίος και έργο του αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως του θαυματουργού († 1920 εκατό έτη από την κοίμησή του)*.

² Δημητρακόπουλου Σ.Γ. *Ο Άγιος Νεκτάριος Πενταπόλεως. Η πρώτη αγία Μορφή των καιρών μας. Ιστορική βιογραφία, βασισμένη σε αυθεντικές πηγές*. – Αθήνα, 2014. Σ. 62.

³ Στο ίδιο. Σ. 64.

⁴ Γιανναρά Χ. *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*. – Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1999. Σ. 320.

⁵ Μεταλληνού Γ.Δ., πρωτ/ρου. *Το πρόβλημα των σχέσεων ελληνικής και γερμανικής θεολογίας τὸν ΙΘ' αἰώνα*. Ε.Θ.Σ.Π.Α., τόμος ΚΗ', Σ. 491-493.

καλλιέργεια της Ορθόδοξης πνευματικότητας; Ή μήπως ο Άγιος Νεκτάριος αγιάστηκε πάρα τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο; Η ερώτηση αυτή οξύνεται ακόμα περισσότερο, επειδή ο Άγιος ήταν πολύ γόνιμος συγγραφέας. Άρα είναι αγιοπατερική η θεολογική κληρονομιά του, η οποία αναμφίβολα έχει επηρεαστεί από τις ιδέες, τη γλώσσα, τα κριτήρια επιστημονικότητας της αθηναϊκής Θεολογικής Σχολής, στη σημασία όπως εννοεί την αγιοπατερικότητα, για παράδειγμα, ο μακαριστός πρωτ. Ι. Ρωμανίδης; Ή μήπως τα έργα του είναι ένα παράδειγμα της «μοντέρνας ορθόδοξης θεολογίας», όπως αποκαλεί την πανεπιστημιακή θεολογία ο Ρωμανίδης;

Η τελευταία ερώτηση έχει σημασία για τη γενική αξιολόγηση της θεολογικής κληρονομιάς του αγίου Νεκταρίου. Θα μπορούσε να αξιολογηθεί με δύο τρόπους, από την άποψη της επιστημονικής επικαιρότητας, και από την άποψη του θεολογικού βάρους. Έχει ήδη εκφραστεί η γνώμη του αρχιμ. Χρυσοστόμου (Παπαδοπούλου) ότι τα θεολογικά έργα του Αγίου Νεκταρίου «στερούνται πρωτοτυπίας, επιστημονικής ακρίβειας και τάξεως περί τήν έκθεσιν»⁶, η οποία επηρέασε και το κείμενο του απολυτίκιου του Αγίου, από το οποίο έχουν αφαιρέσει κάθε αναφορά στις θεολογικές εργασίες του⁷. Εν μέρει την επιστημονική υπόληψη του αγίου προσπαθεί να επανακτήσει ο πρωτ/ρος Κ. Φούσκας, ο οποίος αξιολογεί την «Ευαγγελική Ιστορία» του ως ένα βιβλίο, το οποίο προηγείται για δεκαετίες από ανάλογες μελέτες στη Δύση⁸. Νωρίτερα την ίδια άποψη εξέφρασε ο Π. Μπατσιώτης, χαρακτηρίζοντας την «Υποτύπωση περί ανθρώπου», ως την πρώτη χριστιανική ανθρωπολογία στη Νεοελληνική γλώσσα⁹. Όμως αυτή η αποκατάσταση ισχύει μόνο στα πλαίσια της ιστορίας της επιστήμης. Είχε λοιπόν δίκιο ο αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος; Και αν είχε, πώς είναι δυνατόν ένα μεγάλο μέρος των επιστημονικών δραστηριοτήτων του Αγίου, από το νεανικό όνειρό του να γίνει θεολόγος μέχρι την ώρα που γράφει τη διαθήκη του, ρυθμίζοντας το δικαίωμα της έκδοσης των έργων του, ένας κόπος στον οποίο αφιέρωσε ο Άγιος ολόκληρα χρόνια της ζωής του, να είναι μόνο μια δευτερεύουσα εκδήλωση της πνευματικής καλλιέργειάς του;

Η παρούσα μελέτη σκοπεύει να αναζητήσει απαντήσεις σε αυτές τις ερωτήσεις.

1. Οι φιλοσοφικές βάσεις της θεολογικής εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών ιδρύθηκε το 1837 ως θεσμός του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους. Το εκπαιδευτικό ίδρυμα είχε ως σκοπό «να μεταλαμπαδεύσει τον διαφωτισμό από τη Δύση στην Ανατολή». Από τις τέσσερις Σχολές που ιδρύθηκαν: θεολογική, νομική, ιατρική και φιλοσοφική, η θεολογική σχολή είχε την πιο δύσκολη μοίρα. Η ανεπάρκεια του εκπαιδευτικού προσωπικού¹⁰, ο πολύ μικρός αριθμός των εγγεγραφομένων¹¹, οι δυσκολίες της εκπαιδευτικής

⁶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Αρχιμ. Ό Πενταπόλεως Νεκτέριος (Νεκρόλογος) // Πάνταινος. 1920. Νο 48. Σ. 954.

⁷ Ειρηναίου (Δελιδήμου), Αρχιμ. Γενική Εισαγωγή // Νεκταρίου (Κεφαλά), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Α'. Αί Οικουμενικοί Σύνοδοι τής του Χριστού Έκκλησίας. Β'. Μελέτη περί των Αγίων Εικόνων. – Θεσσαλονίκη: Έκδοσεις Μαρίας Β. Ρηγόπουλου, 2014, Σ. 5-6.

⁸ Φούσκα Κ., Πρωτ/ρου. Ό γραπτός λόγος του Αγίου Νεκταρίου (πραγματείες-κήρυγμα) στη διακονία τής Έκκλησίας // Άγιος Νεκτάριος: ό πνευματικός, ό εκκλησιαστικός, ό μοναχικός ήγέτης. Πρακτικά Διορθόδοξου Πανεπιστημονικού Θεολογικού Συνεδρίου επί τή εκατονπεντηκονταετηρίδη (1846-1996) από τής γεννήσεως του Αγίου Νεκταρίου. - Αθήνα: Ίερά Μητρόπολις Ύδρας, Σπετσών, Αιγίνης, Έρμιονίδος και Τροιζίνης, Ίερά Μονή Αγίας Τριάδος (Άγιου Νεκταρίου) Αιγίνης, 2000. Σ. 198.

⁹ Μπρατσιώτου Π.Ι. Ό Πενταπόλεως Νεκτάριος ως λόγιος Ίεράρχης // Τίτου Ματθαϊάκη, Αρχιμ. Ό Όσιος Νεκτάριος Κεφαλάς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 -1920). – Αθήνα, 1955. Σ. 103.

¹⁰ Μεταλληνοϋ Γ.Δ., πρωτ/ρου. Τό πρόβλημα των σχέσεων... Σ. 487.

διαδικασίας¹², η μακρόχρονη απόλυτη απουσία των αποφοίτων¹³, η ψυχρή αδιαφορία των κληρικών¹⁴, τα προβλήματα επαγγελματικής αποκατάστασης των τελειόφοιτων¹⁵, και πάνω απ' όλα η καυστική κριτική που ασκούσαν οι θεολόγοι του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα πάνω στην πρωταρχική επιστημονική και διδασκαλική παράδοσή της, δεν αποτελούν καθόλου την πλήρη περιγραφή δυσκολιών, που η Σχολή αντιμετώπιζε τότε. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν το πρώτο στην ιστορία του Χριστιανισμού εκπαιδευτικό ίδρυμα, το οποίο έδινε επίσημα την ανώτατη ορθόδοξη θεολογική πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Αφήνοντας στην άκρη άλλες δυσκολίες, ας επικεντρωθούμε στο θέμα της επιλογής του διδακτικού προσωπικού. Οι διδάσκοντες στη Θεολογική Σχολή φυσικά έπρεπε να κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα. Όμως τότε δεν υπήρχαν οι Ορθόδοξοι διδάκτορες θεολογίας, γιατί δεν υπήρχαν τα Ορθόδοξα Πανεπιστήμια με θεολογικές σχολές. Έτσι υπήρχαν μόνο δύο δυνατότητες: η πρώτη ήταν η απόκτηση *μη πανεπιστημιακού* βαθμού (επιπέδου διπλώματος) Ορθόδοξης θεολογίας στις Θεολογικές Ακαδημίες της Ρωσίας, και η δεύτερη – του πανεπιστημιακού διπλώματος *μη Ορθόδοξης* θεολογίας από τα Πανεπιστήμια Δυτικής Ευρώπης.

Παρ' όλο που, όπως αναφέρει ο πρωτ. Γ. Μεταλληνός, σ' αυτό το ζήτημα συνέβαλαν οι σκόπιμες προτιμήσεις της κυβέρνησης του Βαυαρού Όθωνα¹⁶, αποδείχτηκε ότι ούτε η δεύτερη επιλογή καθεαυτή δεν είχε μεγάλη διάδοση. Την αιτία την αναφέρει ο Εμ. Περσέλης, περιγράφοντας την περίπτωση του Ζήκου Ρώση, που δίδαξε Ηθική και Δογματική στον Άγιο Νεκτάριο: «...Τῶν θεολογικῶν σπουδῶν του ἐν ἑτεροδόξοις Θεολογικαῖς Σχολαῖς τῶν γερμανικῶν Πανεπιστημίων δὲν ἠδυνήθη νὰ λάβῃ δίπλωμα, ἀλλὰ μόνον ἀποδείξεις ἀκροάσεων· διότι κατὰ γενικὸν νόμον πασῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν, ἵνα τύχῃ τις πτυχίου τῆς Θεολογίας, ὀφείλει νὰ δώσῃ ἔνορκον βεβαίωσιν περὶ πιστῆς τηρήσεως τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἀνηκεῖ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου. Ὅθεν ὑποστὰς μόνον τὰς ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας ἐπὶ πτυχίῳ φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἐξετάσεις, ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας τὸν Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1866». Ὅπως παρατηρεῖ ο Εμ. Περσέλης, σχεδόν ὅλοι οι καθηγητές Θεολογικῆς Σχολῆς μέχρι το 1870 ἦταν διδάκτορες φιλοσοφίας με διπλώματα γερμανικῶν Πανεπιστημίων¹⁷. Συγκεκριμένα, ὅλοι οι τακτικοὶ καὶ ἑκτακτοὶ καθηγητές καὶ τουλάχιστον ἓνας υφηγητὴς που δίδασκαν στον Άγιο Νεκτάριο, ἦταν διδάκτορες Φιλοσοφίας¹⁸. Αυτὸς ἦταν ο λόγος ο οποίος ἐξηγεῖ τὴν ἐκδοσὴ ἀντίστοιχου βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ ἔτους 1870 «περὶ τροπολογίας ἄρθρου τοῦ περὶ ὑφηγητῶν διατάγματος»¹⁹.

Και ἐνῶ, βέβαια, ἡ κατοχὴ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος στη φιλοσοφία δὲν ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἀκρόαση τῶν θεολογικῶν μαθημάτων στις γερμανικὲς θεολογικὲς σχολές ἀπὸ τους μέλλοντες καθηγητὲς Πανεπιστημίου Αθηνῶν – ἀντιθέτως αὐτὴ ἡ ἀκρόαση, ὡς λέει τὸ διάταγμα, ἦταν υποχρεωτικὴ – ο υπονήφιος γιὰ νὰ περάσει τις ἐξετάσεις ἔπρεπε νὰ κάνει πολὺ σο-

¹¹ Περσέλης Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχές τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Θεολογία, 1992, τ. ΞΓ'. Σ. 739-740.

¹² Γιανναρά Χ. Ορθοδοξία καὶ Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα. Σ. 310.

¹³ Κοντογιάννη Σ.Δ. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν. Ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι (1837-1987). – Ἀθήναι, 1987. Σ. 15.

¹⁴ Στασινοπούλου Μ.Δ. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν κατὰ τὴν ἰδρυσίν του καὶ οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ του. – Παρνασσός, τ. ΙΓ', 1971. Σ. 83.

¹⁵ Περσέλης Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχές τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Σ. 745 κ.ά.

¹⁶ Μεταλληνοῦ Γ.Δ., πρωτ/ρου. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων... Σ. 484.

¹⁷ Περσέλης Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχές τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Σ. 753-754.

¹⁸ Στον ἴδιο. Σ. 755.

¹⁹ Στον ἴδιο.

βαρή προετοιμασία στον φιλοσοφικό κλάδο. Και η αποκτώμενη τοιουτοτρόπως φιλοσοφική βάση δεν πρέπει να περιφρονείται ως κάτι άχρηστο, τουλάχιστον επειδή ήταν μία επιλογή συνείδησης, και μάλιστα πολύ αξιέπαινη. Η ηθική ευαισθησία των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής κατά τη γνώμη μας αποδεικνύεται πολύ προτιμότερη σε σχέση, για παράδειγμα, με την περίπτωση των θεολόγων από την Νότια-Δυτική Ρωσία, οι οποίοι σπουδάζοντας στα λατινικά κολλέγια στον 17^ο αι., δεν δίσταζαν να αλλαξοπιστήσουν στην Ουνία, για να την απορρίπτουν μετά από τις σπουδές τους²⁰.

Για να καταλάβουμε τον ρόλο της φιλοσοφίας στη διαμόρφωση της θεολογικής εκπαίδευσης πρέπει να λάβουμε υπόψη τον χαρακτήρα και την κατάσταση της φιλοσοφίας στα γερμανικά Πανεπιστήμια. Ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται όχι μόνο για την πρωτάκουστη άνθηση της φιλοσοφικής σκέψης, αλλά και για τη ριζική αλλαγή της θέσης της φιλοσοφίας στην ανώτατη εκπαίδευση. Ακριβώς σε εκείνη την περίοδο εμφανίζεται το φαινόμενο της «πανεπιστημιακής φιλοσοφίας». Αντιθέτως, η φιλοσοφική σχολή της πιο πρώιμης εποχής ήταν μία σχολή που συμπεριελάμβανε σχεδόν όλες τις θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, χωρίς να δίνει πολύ μεγάλη προσοχή σε καθαρά φιλοσοφικά ζητήματα. Σ' αυτό το «παλαιό μοντέλο» φιλοσοφικής σχολής προσανατολιζόνταν οι ιδρυτές του Πανεπιστημίου Αθηνών²¹.

Είναι γνωστό ότι ο μέγας Κάντιος, που πραγματοποίησε την Κοπερνικιανή επανάσταση στον χώρο της φιλοσοφίας «δίδασκε διάφορα μαθήματα κατά τα εγχειρίδια, τα οποία είχαν γραφτεί από άλλους, και διαίωνισε τη φιλοσοφία του στα βιβλία, τα οποία δεν αποτελούσαν ποτέ το αντικείμενο ή τη βάση της διδασκαλικής του δράσης»²². Μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι. κανένας δε μπορούσε να φανταστεί να διδάσκει ως πανεπιστημιακό μάθημα το δικό του φιλοσοφικό σύστημα. Η παράδοση των διδακτικών διαλέξεων (lectio) στην προηγούμενη εποχή αποτελούσε την προφορική ανάγνωση του εγχειρίδιου από τον καθηγητή, γι' αυτό και οι παραπομπές στις άλλες πηγές επιτρέπονταν μόνο σε τέτοια μορφή και με τόσο αριθμό, ώστε να μην δυσκολεύουν την κατανόηση από τους ακροατές και την ανάγνωση από τον λέκτορα, δηλαδή μόνο σε μορφή ελάχιστων έμμεσων αναφορών. Ακριβώς προς εκείνη την παράδοση ανάγονται τα συμφραζόμενα των εργασιών και των καθηγητών του Αγίου Νεκταρίου, καθώς και του ιδίου. Τα βοηθήματα που έγραψε ο Άγιος προς χρήση των φοιτητών της Ριζαρείου Σχολής, όπως η Ποιμαντική, η Χριστιανική Ηθική κ.ά. είχαν χαρακτηριστεί ως στερούμενα του μηχανισμού της παραπομπής, της βιβλιογραφίας και ως διασκευές των προηγούμενων έργων. Με αυτά που ειπώθηκαν πριν, πρέπει κανείς να αντιλαμβάνεται αυτά τα χαρακτηριστικά όχι ως ένα μειονέκτημα του Αγίου στον ρόλο του συγγραφέα, αλλά ως συνειδητή συμμόρφωση προς συγκεκριμένο τύπο διδακτικού εγχειρίδιου, καθιερωμένου πριν από αιώνες, ο οποίος στην εποχή του Αγίου μόλις άρχισε να τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Τον 19^ο αι. λαμβάνει χώρα η τάση της ακαδημαϊκοποίησης της φιλοσοφίας. Τώρα πλέον θεωρείται ότι για να γνωρίζει κανείς φιλοσοφία δεν έχει ανάγκη να διαβάσει τα φιλοσοφικά κλασσικά έργα, αρκεί να παρακολουθεί τα αντίστοιχα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο. Μία τέτοια

---

²⁰ Ο Φλωρόφσκυ αποκαλύπτει: «Για πολλές από τις προσωπικότητες του Κιέβου του τέλους 17^{ου} αι. και της αρχής 18^{ου} αι. γνωρίζουμε καθαρά και εξακριβωμένα ότι στα χρόνια των σπουδών τους αυτοί πραγματικά έμπαιναν “στην Ρωμαϊκή υποταγή”». Βλ. Florovskii. Puti russkogo bogoslovija (Οι δρόμοι της ρωσικής θεολογίας). – Vilnius, 1991. P. 52. (ανάτυπο από την πρωτότυπη έκδοση του 1937).

²¹ Στασινοπούλου Μ.Δ. Η όργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν... Σ. 53-54.

²² Schneider U.I. Prepodavanie filosofii v nemetskih universitetah v deviatnadsatom veke (Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στα γερμανικά Πανεπιστήμια στον 19^ο αι.) // Logos. Filososfsko-literaturnyizhurnal. № 3-4 (43). 2004.P. 63. (ρωσ.)

προσέγγιση γίνεται ακόμα πιο φυσιολογική λόγω του ότι η διδασκαλία της ιστορίας της Φιλοσοφίας θεωρείται πλέον απαραίτητο μάθημα, πράγμα στο οποίο συνέβαλε ουκ ολίγον ο Έγγελος.

Ταυτόχρονα, η φιλοσοφία καθορίζει τα σύνορά της και έτσι διακρίνεται από άλλες επιστήμες, δηλαδή βρίσκει τον εαυτό της στο πλαίσιο ενός επιστημονικού κλάδου. Αλλάζει τη γλώσσα της, τόσο γραπτή, όσο και προφορική. Οι καθηγητές, αντί να διαβάζουν τις παραδόσεις τους, μιλάνε ελεύθερα πάνω στο καθορισμένο θέμα. Τα έργα των φιλοσόφων τώρα λαμβάνουν τη μορφή επιστημονικής εργασίας. Οι διδάσκοντες φιλόσοφοι γίνονται πια μια κοινότητα ειδικών, εξειδικευμένων στον συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο.

Σε αυτές τις αλλαγές συνέβαλε το γεγονός ότι όλα τα γερμανικά πανεπιστήμια του 19^{ου} αι. ακολουθούσαν την ενιαία τυπική δομή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ένας φοιτητής ο οποίος ήθελε να μεταγραφεί σε άλλο πανεπιστήμιο ήταν βέβαιος ότι θα παρακολουθήσει τα ίδια φιλοσοφικά μαθήματα, τα οποία περιελάμβαναν εκτός από την Ιστορία της Φιλοσοφίας, τη Μεταφυσική, τη Λογική, την Ηθική ή τη Φιλοσοφία του Δικαίου και την Ψυχολογία. Ως μαθήματα επιλογής προσφέρονταν η Φιλοσοφία της Θρησκείας, η Αισθητική και η Παιδαγωγική. Ως κανόνες θεωρούνταν η αλλαγή πανεπιστημίου όχι μόνο από τους φοιτητές, αλλά και από τους καθηγητές. Ωστόσο, ο διδάσκων είχε την απόλυτη ελευθερία όσον αφορά στη διδακτέα ύλη στο μάθημα της ειδικότητάς του, στο πρόγραμμα παραδόσεων και στον τρόπο παράδοσης. Να γιατί όταν κανείς μελετά τα έργα των καθηγητών της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών πρέπει να λαμβάνει υπόψη όχι μόνο τις δογματικές ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου πανεπιστημίου, όπως παρατήρησε ο σεβ. Κάλλιστος (Ware)²³, αλλά και τους φιλοσόφους που δίδασκαν εκεί καθώς και τις προσεγγίσεις τις οποίες υιοθετούσαν.

Το ενδιαφέρον προς την ιστορία της φιλοσοφίας συνδέεται με τον ενθουσιασμό για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, που εκφράζεται με την εμφάνιση ειδικών σειρών διαλέξεων και σεμιναρίων για συγκεκριμένες προσωπικότητες της αρχαίας εποχής, για ορισμένα έργα τους, καθώς και γενικώς για τη φιλοσοφία της εποχής. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Αριστοτέλης, στη διάρκεια του πρώτου μισού του 19^{ου} αι., στα φιλοσοφικά προγράμματα ήταν ο πιο δημοφιλής στοχαστής. Οι ώρες που αφιέρωναν στη μελέτη της αριστοτελικής φιλοσοφίας ήταν περισσότερες από αντίστοιχες σε άλλους φιλοσόφους, ενώ η δημοφιλία του Πλάτωνα στα Γερμανικά Πανεπιστήμια υποχωρούσε μόνο έναντι εκείνης του Κάντιου²⁴.

Οι πηγές αναφέρουν ότι συχνότερα οι μελλοντικοί Έλληνες καθηγητές σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Από αυτή τη Σχολή πέρασαν οι καθηγητές του Αγίου Νεκταρίου, όπως ο Ν. Δαμαλάς²⁵, Ζ. Ρώσης, Α. Διομήδης Κυριακός, Γ. Δερβός. Το πανεπιστήμιο αυτό φαίνεται πως δεχόταν μία έμμεση επιρροή από τον Σχελλίγγιο. Εκεί δίδασκαν επίσης και οι διάσημοι θεολόγοι της εποχής εκείνης, όπως ο Κ. Tishendorf και Ε. Luthard, αναφορές στους οποίους βρίσκουμε στα έργα του Αγίου Νεκταρίου («Εὐαγγελική Ἱστορία» και «Περὶ τῆς Ἱεράς Παραδόσεως»).

Στο Πανεπιστήμιο της Γάλλης σπούδαζαν ο Ζ. Ρώσης²⁶ και ο Ιγ. Μοσχάκης. Για τη φιλοσοφική παράδοση αυτού του ιδρύματος, εκτός από τα άλλα, γνωρίζουμε ότι την Ιστορία της

²³ Kallistos (Ware). *Eustratios Argenti, A Study of the Greek Church under the Turkish Rule.* – Oxford: Clarendon Press, 1964. P. 15-16.

²⁴ Στον ίδιο. Σ. 81.

²⁵ Damalas N. // *Pravoslavnaja enciklopedia (Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια)* – Μ., Gerd. T. 13. P. 630. (ρωσ.)

²⁶ Καρμύρη Ι.Ν. Ρώσης Ζ. ΘΗΕ, τ. 10 β. Στ. 973-976.

Φιλοσοφίας εκεί δίδασκαν ο I. Schaller, E.Erdmann, G. Hinrichs²⁷, οι οποίοι ήταν διάδοχοι της φιλοσοφίας του Εγέλου. Ένα κέντρο ριζοσπαστικού παρακλάδου της εγγελιανής σκέψης ήταν και το Πανεπιστήμιο Τυβήγγης, το οποίο είχαν τελειώσει ο Π. Παυλίδης και ο Ι. Μεσολωράς. Ο μέλλων μητροπολίτης Αθηνών Προκόπιος (Οικονομίδης), εκτός από τη Θεολογική Ακαδημία Μόσχας, τα Πανεπιστήμια Γαλλίας και Γενεύης, είχε σπουδάσει και στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Ο Γ. Δερβός σπούδασε στο ρωμαιοκαθολικό Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Εύκολα κανείς μπορεί να υποθέσει την επιρροή που ασκούσε εκεί ο Σχελλίγγιος, ο οποίος είχε γίνει Ρωμαιοκαθολικός.

Οι λεπτομέρειες της βιογραφίας του Α. Διομήδη Κυριακού μας επιτρέπουν να περιγράψουμε πιο αναλυτικά την επιρροή των φιλοσόφων επάνω στο έργο του. Είχε σπουδάσει στα πανεπιστήμια Ερλάγγης, Λειψίας και Βιέννης «ἀκροασθείς καὶ ἐν τοῖς τρισὶ Πανεπιστημίοις φιλοσοφικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν μαθημάτων». Είναι γνωστό ότι «τὴν προσοχὴν αὐτοῦ προὐκάλεσαν... ἐκ τῶν φιλοσόφων οἱ Γερμανοὶ Ueberweg καὶ Schwegler, οἱ Γάλλοι Cousin καὶ Janet»²⁸. Και οι δύο Γερμανοί φιλόσοφοι είναι γνωστοί με τις πραγματείες τους στην ιστορία της φιλοσοφίας²⁹. Ο Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός είχε τη φήμη του φιλελεύθερου, και στη Θεολογική Σχολή θεωρούσαν πως η φιλελευθερία του προέρχεται από τους «φιλελεύθερους Γερμανούς θεολόγους». Στην εποχή των Ευαγγελικών, αυτός ήταν ο μόνος στο διδακτικό προσωπικό που τοποθετήθηκε υπέρ της δυνατότητας της νεοελληνικής μετάφρασης της Βίβλου³⁰.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ν. Δαμαλά, ο οποίος το 1865 εξέδωσε στη Λειψία το γνωστό έργο του «Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ θεολογικῶν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας». Αυτό το έργο, που εμπνεύστηκε από προτεσταντικές ιδέες και δεκαετίες αργότερα προκάλεσε την κριτική του Αγίου Νεκταρίου³¹, πρώτον, δείχνει βαθιά γνώση του συγγραφέα στο φιλοσοφικό έργο του Φ. Σχλαϊερμάχερ, καθώς και την κριτική στάση έναντι των απόψεών του, δεύτερον, αφήνει την εντύπωση της μεγάλης απογοήτευσης του συγγραφέα σχετικά με τη θεολογική παράδοση των γερμανικών Πανεπιστημίων. Απαριθμώντας τις αντιορθόδοξες επιθέσεις των Döllinger, I. Müller, Pichler, Hoffmann, Huschke, ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι «εἰς αὐτοῦς κατήνησεν ἡ Θεολογία, ὅτι παρὰ Πρωταγόρα, Γοργία, καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῶν ἡ φιλοσοφία, ἂν καὶ ἡ τέχνη ἐκείνων τοῦ πείθειν πολὺ τῆς τοῦτων ἀπολείπεται»³². Ο Δαμαλάς όχι μόνο αποκρούει τη γνώμη του Σχλαϊερμάχερ για τη θεολογία ως θετική (στην ουσία εφαρμοσμένη) επιστήμη, αλλά και προσπαθεί να εξηγήσει τη θρησκευτική προέλευση αυτής της αντίληψης. Και ενώ ακριβώς σε αυτό το σημείο δεν συμφωνεί μαζί του ο Άγιος Νεκτάριος (συγκεκριμένα, στο θέμα της Ιεράς Παράδοσης ως πηγής της θεολογικής επιστήμης), η γνώση του συγγραφικού έργου αυτού του φιλοσόφου επιτρέπει στον Δαμαλά να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα για

²⁷ Schneider U.I. Prepodavanje filosofii v nemetskih universitetah... Σ. 81.

²⁸ Παπαδοπούλου Χ. Η δράσις τοῦ Α. Διομήδους Κυριακοῦ// Αναστάσιος Διομ. Κυριακός. 1866-1914. χ.τ.: Τύποις Σ.Κ. Βλάστου, 1915. Σ. 15-16.

²⁹ Στη Ρωσία τα ιστορικοφιλοσοφικά έργα του Ueberweg μετέφρασε μεταξύ άλλων ο Ν. Λόσσκυ, ο φιλόσοφος και ο πατέρας του διάσημου θεολόγου, αν και η μετάφραση τελικά δεν εκδόθηκε. Μπαλανού Δ.Σ. Εκατονταετηρίς Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Α'. Ιστορία της Θεολογικής Σχολής. – Αθήνα: Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., 1937.

³⁰ Μπαλανού Δ.Σ. Εκατονταετηρίς Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Α'. Ιστορία της Θεολογικής Σχολής. – Αθήνα: Τύποις «Πυρσού» Α.Ε., 1937.

³¹ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος ΣΤ'. Μελέται περὶ Ἐκκλησίας, Ἱεράς Παράδοσεως, Θεῶν Μυστηρίων καὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας. – Αθήνα: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονή Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2012. Σ. 89-101.

³² Δαμαλά Ν.Μ. Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὄρθοδόξου Θεολογίας. – Λειψία: Τύπος Ὅθωνος Βηγάνδου, 1865. Σ. 12.

το ζήτημα της επιστημονικής φύσης της Θεολογίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, και ο Άγιος Νεκτάριος θεωρεί τη Θεολογία επιστήμη εκτιμώντας αυτήν τη φύση της.

Βεβαίως, αυτή η σύντομη περίληψη δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε όλα τα νήματα που συνδέουν τη φιλοσοφία στη Γερμανία και τη Θεολογική Σχολή στην Αθήνα. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι η επίδραση της Γερμανικής φιλοσοφίας στην πανεπιστημιακή αθηναϊκή θεολογία ήταν σημαντική, αν και έμμεση. Οι καθηγητές θεολόγοι γνώριζαν τις ηθικές διδασκαλίες του Καντίου και του Σχλαϊερμάχερ, την ιστοριοσοφία του Εγέλου, τα έργα του Σχελλινγκίου και του Φίχτε, τη φιλοσοφία του ηθικού ντετερμινισμού του Σχοπεγγάουερ, όπως και τους ήταν γνωστά και τα προηγούμενα συστήματα του Καρτεσίου και Λαϊμπνιτσίου, οι συζητήσεις των Ιανσενιστών και Ιησουϊτών, και ίσως όχι μόνο ο Ζ. Ρώσης, αλλά και ο Άγιος μαθητής του ήξερε για τις «λαμπράς εκείνας Provinciales»³³, όχι μόνο από το εγχειρίδιο του G. Martensen³⁴.

Οι καθηγητές θεολογίας και οι φοιτητές τους κατέχουν και χρησιμοποιούν όχι μόνο τη φιλοσοφική, αλλά και γενικώς την επιστημονική επιχειρηματολογία. Βλέπουμε πόσο συχνά ο Άγιος Νεκτάριος προσφεύγει στον φιλοσοφικό τρόπο απόδειξης, στο πνεύμα της γεωμετρικής μεθόδου του Καρτεσίου και του Σπινόζα μελετώντας τα μεταφυσικά θέματα. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των 19 αποδείξεων της αθανασίας της ψυχής του ανθρώπου στο έργο του «Μελέτη περί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περί τῶν Ἱερῶν Μνημοσύνων». Αυτές οι αποδείξεις δεν είναι απλώς μία επανάληψη των σχολαστικών επιχειρημάτων του Μεσαίωνα. Στα έργα του Αγίου Νεκταρίου συναντάμε και τους συλλογισμούς, που θυμίζουν στον Σχλαϊερμάχερ (15^{ος} και 16^{ος}), και ακόμα στον Έγελο (19^{ος}, που βεβαιώνει την ύπαρξη της Θείας Πρόνοιας η οποία αποκάλυπτεται από τον προορισμό των εθνών).

Η μέθοδος της επιχειρηματολογίας, η λογική συνέπεια των συλλογισμών του Αγίου Νεκταρίου εμφανίζονται παντού στα συγγράμματά του, ακόμα και εκεί όπου δύσκολα θα μπορούσε να τις περιμένει κανείς. Έτσι συναντάμε τις θεματικές και λογικές υποδιαίρεσεις μέσα στα κηρύγματά του «εἰς τὴν Ἁγίαν Τεσσαρακοστήν», ενώ στο γράμμα του προς την Ηγουμένη Ξενία στις 13 Απριλίου 1907 αναφέρονται με απαρίθμηση οχτώ επιχειρήματα υπέρ της πρόσκλησης να μείνουν στο μοναστήρι οι δύο ηλικιωμένοι³⁵. Προφανώς η λογική συνέπεια ήταν κατά τη γνώμη του Αγίου Νεκταρίου μία απαραίτητη ιδιότητα του πολιτισμού της σκέψης, χωρίς την οποία δεν μπορεί κανείς να βρει την αλήθεια σε καμία συζήτηση. Επίσης, αυτή η λογική συνέπεια έγινε μία ιδιότητα του συγγραφικού στυλ του Αγίου Νεκταρίου.

Γνωρίζουμε ότι μερικά από τα συγγράμματα της πρώιμης περιόδου του συγγραφικού έργου του Αγίου Νεκταρίου γράφτηκαν ακριβώς για να εκτεθούν στην κρίση της λογικής κάποιες επιπόλαιες μικροαστικές γνώμες, όπως η γνώμη «τινός Κυρίου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ»³⁶, ότι δεν υπάρχουν τα θαύματα ή η στάση κάποιων φοιτητών, που στη συζήτηση με τον Άγιο Νεκτάριο υποστηριζόταν, «ὄτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ ποσὸν εἶναι μόνον διάφορος τῆς ψυχῆς τοῦ ζώ-

³³Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, Ἰαπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Αθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἀγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. Σ. 219.

³⁴Κορναράκη Κ.Ι. Προλεγόμενα. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νεκταρίου Κεφαλᾶ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς σκέψεως κατὰ τὸν 19^ο αἰ. // Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἰαπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Σ. 31-32

³⁵Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπιστολὴ 28^η, 13 Ἀπριλίου 1907 // Τίτου Ματθαίου, αρχμ. Ὁ ὁσῖος Νεκτάριος Κεφαλᾶς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 - 1920). – Αθήναι, 1955. Σ. 235-236.

³⁶ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. – Αθήναι: Βιβλιοπωλεῖον Νεκταρίου Παναγόπουλος, χ.χ. Σ. 5.

ου»³⁷. Η πείρα της επιχειρηματολογίας που απέκτησε ο Άγιος Νεκτάριος βοήθησε να χρησιμοποιεί κατάλληλα το υλικό από εντελώς διαφορετικά θέματα – από τη θεωρία της εξέλιξης (υποθέτουμε, ότι ο Άγιος έμαθε για τον Δαρβινισμό καθώς και για την κριτική του από τον υφηγητή Σ. Σούγκρα)³⁸, τα δεδομένα της γλωσσολογίας και εθνογραφίας έως την ιστορία του Βυζάντιου και ιστορία του ρωμαιοκαθολικού σχίσματος. Και παρ' όλο που ο Άγιος δεν μπορούσε να ήταν ειδικός στη βιολογία ή στην πολιτική ιστορία, οι συλλογισμοί του διακρίνονται από σχολαστικότητα και βαθιά γνώση του αντικείμενου της συζήτησης.

Επιπλέον, την ακαδημαϊκή μόρφωση, την ικανότητα για μελέτες πάνω σε διάφορους κλάδους της επιστημονικής γνώσης ο Άγιος Νεκτάριος τη θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε πρόσωπο, απασχολούμενο με ποιμαντικό έργο. Στην «Ποιμαντική» του, όπως τονίζει ο Ιω. Κορναράκης, ο Άγιος Νεκτάριος διδάσκει ότι ο ποιμένας της Εκκλησίας «σήμερον... έχει ανάγκη θεολογικών, φιλοσοφικών και έγκυκλοπαιδικών γνώσεων και μάλιστα γνώσεων έκ της φυσικής έπιστήμης...», «προκειμένου να αντιμετώπιζη και να άποκρούη έπιτυχώς κάθε είδους προσβολές, προερχόμενες από έσωτερικούς και έξωτερικούς έχθρους τής Έκκλησίας και να λύνη όλες τις άπορίες δια λόγου πειστικού και φωτιστικού»³⁹. Τί κρύβεται πίσω από την επιθυμία του Αγίου Νεκταρίου να βλέπει τον ποιμένα της Εκκλησίας εξειδικευμένο στις φυσικές επιστήμες; Βεβαίως και το γεγονός ότι υπήρχε μία τέτοια δυνατότητα, γιατί οι φιλοσοφικές σχολές των Πανεπιστημίων που οργανώθηκαν κατά τα Γερμανικά πρότυπα έδιναν στους φοιτητές τους όχι μόνο θεωρητικές, αλλά και βασικές θετικές γνώσεις. Έτσι ήταν τα πράγματα και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στα Ρωσικά Πανεπιστήμια πριν την επανάσταση του 1917. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Φλωρόφσκυ, κατά τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Οδησού, ήταν στη θέση να γράψει την πτυχιακή εργασία πάνω στο θέμα της ανθρώπινης φυσιολογίας, την οποία ανέκρινε ο ίδιος ο Ι. Παύλοφ⁴⁰.

Όπως αναφέραμε πιο πάνω, στον 19^ο αι. η ιδέα της δυνατότητας άποκτησης των κατάλληλων γνώσεων του φιλοσοφικού κλάδου μόνο από τις πηγές (η αρχή *ad fons*) παραχωρεί τη θέση της στην αντίληψη της προτεραιότητας της άνωτατης ειδικής μόρφωσης. Δηλαδή, αν κάποτε, για να γνωρίσει κανείς τη φιλοσοφία του Καντίου, έπρεπε να μελετήσει τα έργα του, στην εποχή του Εγέλου, για να μάθει κανείς το εγελιακό σύστημα, αρκούσε να παρακολουθήσει τα μαθήματα του Εγέλου. Την επόμενη εποχή κατά την κοινή γνώμη, με εξαιρέσεις βέβαια, αρκούσε να περιοριστεί κανείς στην ακρόαση των ειδικών μαθημάτων για τη φιλοσοφία του Εγέλου. Γι' αυτό στα διδακτικά εγχειρίδια της εποχής παρατηρείται απήχηση μίας απομάκρυνσης από την αρχή *ad fons*. Η πίστη στους ερευνητές της προηγούμενης εποχής υπονοούσε τις αναφορές

³⁷ Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως τοῦ Θαυματουργοῦ. Ὑποτύπωσις περὶ ἀνθρώπου. Αθήναι: Ἐκδόσεις «Ἅγιος Νικόδημος», χ.χ. Σ.5.

³⁸ Από τα Πρακτικά των Συνεδρίων της Θεολογικής Σχολής για το 1880 έτος γνωρίζουμε για την συζήτηση της συμπεριφοράς του καθηγητή της Ιατρικής Ζώχιου, ο οποίος έφτασε στο σημείο να «έχλεβασε και ύβρισε τήν Έκκλησίαν». Κατά τον τρόπο του Ζώχιου διαμαρτύρησαν ο Ν.Δαμαλάς και ο Ν. Καλογεράς, ενώ ο Παυλίδης, ο Ρώσης και ο Διομήδης Κυριακός έλαβαν πιο επιφυλακτική στάση. Βλ. σχετικά: Μπαλανού Δ.Σ. Ιστορία της Θεολογικής Σχολής. Σ. 41. Ο Σ. Σούγκρας θεωρούνταν ως πιο συνεπής Αντιδαρβινιστής της Θεολογικής Σχολής. Αυτός εξέδωσε και ογκώδες έργο «Η νεωτάτη τοῦ ὕλισμου φάσις, ἤτοι ὁ δαρουινισμός καὶ τὸ ἀνυπόστατον αὐτοῦ» στα 1876.

³⁹ Κορναράκη Ἰ. Σχόλιο στὴν Ποιμαντικὴ τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου// Ἅγιος Νεκτάριος: ὁ πνευματικὸς, ὁ εκκλησιαστικὸς, ὁ μοναχικὸς ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. Σ. 244-245.

⁴⁰ Tsemiaev A.V. G.V. Florovskii kak filosof i istorik russkoj mysli (ο Γ.Β. Φλωρόφσκυ ως φιλόσοφος και ιστορικός Ρωσικής σκέψης). – Μ.: IFRAN, 2009.Ρ. 29 (ρωσ.)

στις δευτερεύουσες εργασίες. Ίχνη τέτοιας πίστης βλέπουμε στα διδακτικά βιβλία και του Αγίου Νεκταρίου και των καθηγητών του⁴¹.

Μία τέτοια πίστη ωστόσο δεν σήμαινε καθόλου την αδιαφορία και περιφρόνηση των πηγών. Ο Άγιος Νεκτάριος έμεινε στην ιστορία ως επιμελητής και εκδότης μίας σειράς χειρογράφων, τα οποία συμπεριλαμβάνουν τις μελέτες του Ε. Βούλγαρη και του Ν. Βάμβα, του Πατριάρχη Μελετίου (Πηγά), το αρχαίο χειρόγραφο της Λειτουργίας του Αποστόλου Μάρκου. Στις «Μελέτες» του ο Άγιος αναφέρεται συνέχεια σε πηγές. Και ο Ν. Δαμαλάς, ως μία από τις αιτίες των λανθασμένων αντιλήψεων των Γερμανών θεολόγων για την Ορθοδοξία, ονομάζει την πίστη στα συγγράμματα ανθρώπων άτιμων και αναξιόπιστων, όπως «ὁ ἀπατεὼν καὶ ἀγύρης Πιτσιπίος», «φανατικὸς καὶ ἄγριος αποστάτης Ἀλλάτιος»⁴² κ.ά.

Έτσι βλέπουμε πως οι ιδρυτές της Ελληνικής Ορθόδοξης θεολογικής εκπαίδευσης εισέφεραν στη διανοητική παράδοση της Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών ένα φιλοσοφικό πνεύμα. Η παράδοση αυτή εκδηλώνεται μέσα στις υψηλές απαιτήσεις για την τεκμηρίωση των συλλογισμών, για την περιληπτική γνώση διδασκαλιών των πιο διαφημισμένων φιλοσόφων, για τη σωστή χρήση της ορολογίας τους, για την γενική ευρυμάθεια στους διάφορους κλάδους των θεωρητικών και θετικών επιστημών, για την κατανόηση του πνεύματος της εποχής και των πνευματικών αναζητήσεών της. Από την κυριαρχούσα τότε εκπαιδευτική άποψη οι φιλοσοφικές σπουδές όχι μόνο δεν έβλαπταν τη θεολογική εκπαίδευση, αλλά αντιθέτως οι θεολογικές και φιλοσοφικές σπουδές βρίσκονταν τόσο κοντά, ώστε θεωρούνταν κάποτε ως αναπληρωματικές⁴³. Να δούμε τώρα πώς μπορούμε να αξιολογήσουμε αυτή τη φιλοσοφική επίδραση στη θεολογία του Αγίου Νεκταρίου όπως είναι αντιληπτή από τα συγγράμματά του.

2. Η επίδραση των πανεπιστημιακών σπουδών στο συγγραφικό έργο του Αγίου Νεκταρίου.

Πολλοί από τους ερευνητές του έργου του Αγίου Νεκταρίου – από τον Α. Αλιβιζάτο και Π. Μπρατσιώτη έως τους συγχρόνους Ι. Κορναράκη, Ν. Τζιράκη, πρωτ/ρο Γ. Μαρνέλλο – τονίζουν την ύπαρξη ριζών στις απόψεις του στην Αγιοπατερική παράδοση. Ταυτόχρονα όμως είναι επιφανής η τάση να εκφράζει ο Άγιος τις ιδέες του μέσα στο θεολογικό πλαίσιο του 19^{ου} αιώνα. Αυτός ο τρόπος του θεολογείν έγινε στόχος καυστικής κριτικής των θεολόγων της λεγόμενης Νεοπατερικής Σύνθεσης, την οποία εκπροσωπούσαν π.χ. οι πρωτ/ροι Γ. Φλωρόφσκυ και Ι. Ρωμανίδης. Η περίπτωση του Αγίου Νεκταρίου δείχνει, πως μία καρδιά, πεφωτισμένη με την Χάρη του Αγίου Πνεύματος, χρησιμοποιεί τη σύγχρονη φιλοσοφία για να εκφράζει την Θεϊκή Αποκάλυψη.

⁴¹ Θα αναφέρουμε εδώ τα έργα των καθηγητών του Αγίου Νεκταρίου που είναι προσिता σε μας, όπως την «Ίερὰν Ίστορίαν» του Ρομπότη, συντμηθείσα από τον Ιω. Μεσολωρά, την «Χριστιανική Κατήχηση» και την «Χριστιανική Ηθική» του Α. Διομήδους Κυριακού, την «Ποιμαντική» του Ν. Καλογερά. Από την μελέτη του Κ.Ι. Κορναράκη συμπεραίνουμε, ότι το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για τη «Χριστιανική Ηθική» του Ζ. Ρώση.

⁴² Δαμαλά Ν.Μ. Περί ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας. Σ. 4.

⁴³ Βλ. α') την περίπτωση του Κ. Κοντογόνη, που δίδασκε αρχικά και στις δύο Σχολές Πανεπιστημίου Αθηνών (Στασινοπούλου Μ.Δ, Σ. 66, 69), β') την πρωτανική λογοδοσία του αρχιμ. Μιχαήλ Αποστολίδη, ο οποίος λέει χαρακτηριστικά: «Πολλοὶ τῶν τῆς θεολογίας σπουδαστῶν... αἰροῦνται μᾶλλον εἰς τὴν τῆς φιλοσοφίας σχολὴν ἐγγράφεισθαι... διὰ τὴν τῶν σχολῶν συγγένειαν· οὐδεὶς γὰρ ἂν γένοιτο θεολογῶν, ἄμοιρος ὦν φιλοσοφίας τε καὶ φιλολογίας, καὶ πάλιν ὁ τῆς φιλολογίας ἐραστῆς πολλὰ καὶ λίαν περιέργα καὶ λίαν ὠφέλιμα ἐκ τῆς θεολογίας δύναται ἀκοῦσαι καὶ μαθεῖν» (Περσέλη Ε.Π., Σ. 747).

Ο Κων/νος Καβάρνος άφησε μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τις φιλοσοφικές προτιμήσεις του Αγίου Νεκταρίου. Έτσι, ο Άγιος Νεκτάριος θεωρεί ως φιλοσοφία κυρίως την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ξεχωρίζει τη θεωρία του Πλάτωνα από τους άλλους φιλοσόφους, όσον αφορά τα ερωτήματα της αθανασίας της ψυχής. Όμως όταν ο Άγιος προτείνει τις δικές του αποδείξεις για την αθανασία της ψυχής, απομακρύνεται πολύ από τον Πλάτωνα. Την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ο Άγιος Νεκτάριος τη βλέπει με τα μάτια του Κλήμεντος της Αλεξανδρείας, δηλαδή την αντιλαμβάνεται ως προπαίδια για τη χριστιανική θεολογία. Οι σχέσεις μεταξύ της αληθούς φιλοσοφίας και της αποκαλυπτικής θεολογίας κατά τη γνώμη του είναι απόλυτα αρμονικές⁴⁴. Επίσης ο Καβάρνος απαριθμεί μερικά συγγράμματα του Αγίου, τα οποία μπορούν να θεωρούνται ως φιλοσοφικά και θρησκευτικά, και παρατηρεί ότι τα επιχειρήματά του συμφωνούν με τους στοχασμούς των σύγχρονων προς αυτόν αλλά και μεταγενέστερων φιλοσόφων, όπως ο K. Jaspers, R.W. Emerson και W. James⁴⁵.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν μερικές πτυχές της διδασκαλίας και των βιωμάτων του Αγίου, που αφορούν την φιλοσοφία.

α') Ηθική και Αποκάλυψη.

Άξιοσημείωτη είναι η διάκριση που κάνει ο Άγιος Νεκτάριος μεταξύ της χριστιανικής και φιλοσοφικής διδασκαλίας για την ηθικότητα. Ο Άγιος δεν ασκεί κριτική ούτε στην καντιανή καθηκοντολογία, ούτε στην αυτόνομη ηθική καθ' εαυτή. Γράφει όμως, ότι η φιλοσοφική ηθική, η οποία απορρίπτει την εκκλησιαστική εμπειρία της αμαρτίας και της Χάρης, στερείται από τα τελεσφόρα και πρακτικά μέσα με τα οποία ο άνθρωπος καταφέρνει να ζει ηθικώς. Το ηθικόν ιδανικό της φιλοσοφικής ηθικής, κατά τον Άγιο, είναι στην ουσία ένα φάντασμα. Αντιθέτως, η Χριστιανική ηθική προσθέτει τη μέθοδο και τον σκοπό της ηθικής αναγωγής του ανθρώπου, ο οποίος είναι ο Ίδιος ο Χριστός. Διακρίνοντας από τη φιλοσοφική ηθική, η οποία λειτουργεί «έμπειρικώς και αναλυτικώς», η χριστιανική ηθική διδασκαλία «εργάζεται... συστηματικώς και συνθετικώς»⁴⁶. Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Α. Βουρλής, η ηθική παιδεία μέσα στα συγγράμματα του Αγίου Νεκταρίου αποκτά «τον σωτηριολογικόν χαρακτήρα»⁴⁷.

Ούτε ο ορθός λόγος, ούτε η λογικότητα δεν είναι, κατά τον Άγιο Νεκτάριο, κάτι ξένο προς την εκκλησιαστική διδασκαλία. Αντιθέτως, η έλλειψη της λογικότητας, της σύνεσης αποτελεί μια ένδειξη απομάκρυνσης από τη Χριστιανισύνη. Και για αυτό ο Άγιος πρόθυμα οικειοποιεί τη σύγχρονη ορολογία. Δεν διστάζει ακόμα να δηλώσει, ότι οι πολιτικές αρχές του Ευαγγελίου «θεμελιούνται επί τής ισότητος, τής ελευθερίας και άδελφότητος»⁴⁸.

Και επιπλέον, παρατηρούμε πως αυτή η σύγχρονη σε αυτόν φιλοσοφική γλώσσα καταφέρνει να μετατραπεί στη γλώσσα της Θείας Αποκάλυψης. Έτσι, περιγράφοντας την απόφασή του να εγκατασταθεί στην Αίγινα, ο Άγιος αναφέρει μία «φωνή εντόμουχος» που του λέει ότι ο

---

⁴⁴Cavarnos C. Modern Greek Philosophers on the Human Soul. – Belmont, Massachusetts: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies. P. 57-58. Βλ. επίσης την «Εισαγωγή» του αρχμ. Ει. Δεληδήμου, Σ. 26-27.

⁴⁵Στον ίδιο. P. 63-64, 67-68.

⁴⁶Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Άπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανική Ηθική τής Όρθοδόξου Ανατολικής Έκκλησίας. – Αθήνα: Ίερά Μητρόπολις Ύδρας, Σπετσών και Αιγίνης, Ίερά Μονή Αγίας Τριάδος (Αγίου Νεκταρίου) Αιγίνης, 2010. Σ. 104.

⁴⁷Βουρλή Α.Θ. Σχόλιον εις τήν «Ήθικην» τοῦ Αγίου Νεκταρίου // Άγιος Νεκτάριος: ό πνευματικός, ό εκκλησιαστικός, ό μοναχικός ήγέτης. Πρακτικά Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου επί τῇ έκατονπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) από τῆς γεννήσεως τοῦ Αγίου Νεκταρίου. Σ. 428.

⁴⁸Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Χριστιανική Ηθική... Σ. 215.

Άγιος «ἀνέλαβε καθήκοντα εἰς τὴν Αἴγινα»⁴⁹. Το τι ἦταν αὐτὴ ἡ μυστικὴ φωνή, ὁ Άγιος ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος στο βιβλίον του «Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ». Στὴ δική του θεολογικὴ ὁρολογία εἶναι ἕνας τρόπος τῆς Θεϊκῆς Ἀποκαλύψεως. Στὴν ὁρολογία τῆς Νεοπατερικῆς Σύνθεσης τοῦ π. Ρωμανίδου εἶναι γνώρισμα τῆς κατάστασης φωτισμοῦ, τῆς χαρισματικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στὴν ἀνθρώπινη καρδιά. Σημειωτέον ὅτι γιὰ νὰ δείξει στὸν Άγιο τὴ μελλοντικὴ πορεία τῆς ζωῆς του, τὸ Άγιο Πνεῦμα «χρησιμοποιεῖ» ὄρο σύγχρονης, καντιανῆς ἠθικῆς – *το καθήκον*.

β') Ἡ πανεπιστημιακὴ παιδεία ὡς πνευματικὸς ἀγώνας.

Γιὰ νὰ ἀναδείξουμε ἄλλη μίαν πτυχή των σχέσεων τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, τὴν ὁποία ἀνακάλυψε ὁ Άγιος Νεκτάριος, ἀς ἀπευθυνθοῦμε στο βιβλίον του «Τὸ Γνώθι σ' αὐτόν». Στὴν «ἐν εἶδει προλόγου» εἰσαγωγή πρὸς τὴν ἐργασία αὐτὴ ὁ Άγιος Νεκτάριος δίνει μίαν ἀξιοσημείωτην ὑπόσχεση. Γράφει ὡς ἐξῆς: «Ὁ ἀναγνώστης μελετῶν τοὺς διαφόρους θρησκευτικοὺς καὶ ἠθικοὺς χαρακτήρας, μελετᾷ συγχρόνως καὶ ἑαυτόν, ἐξετάζει ἑαυτόν μετ' ἀκριβείας καὶ καθορᾷ ὡς ἐν κατόπτρῳ τὴν εἰκόνα τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, ἀνακαλύπτει τὰ πάθη αὐτῆς, τὸν χαρακτήρα αὐτῶν, κατανοεῖ τὴν δυσείδειαν αὐτῶν, ἀποστρέφεται αὐτὰ καὶ ἐπιμελεῖται τῆς θεραπείας τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς». Καὶ παρακάτω: «Διὰ τῆς μελέτης ταύτης ὁ ἀναγιγνώσκων ποδηγετούμενος καὶ ἀεὶ μᾶλλον προκόπτων ἐν τῇ ἀρετῇ τελειοῦται καὶ ἀποβαίνει ἀληθῶς εἰκὼν καὶ ὁμοίωμα Θεοῦ»⁵⁰. Δὲν εἶναι συχνὸ φαινόμενο τὸ βιβλίον, στο ὁποῖο ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ πείθει τὸν ἀναγνώστη, πὼς ἐκεῖνος θὰ σωθεῖ διαβάζοντας τὸ βιβλίον του! Με τὴν πρώτη ματιὰ, μίαν τέτοιαν δήλωση φαίνεται πολὺ ἀπαιτητικὴ. Ἀλλὰ ὁ Άγιος Νεκτάριος ἦταν ξένος πρὸς κάθε εἶδους αὐτοπροβολή, καθὼς καὶ πρὸς κάθε εἶδους κερδοσκοπία καὶ δὲν ὑπάρχουν λόγοι νὰ ἀμφισβητήσουμε ὅτι πραγματικὰ πίστευε σ' αὐτὰ που ἔγραψε. Τότε πρέπει νὰ συμπεραίνουμε, ὅτι ὁ Άγιος θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἀρμόδιον νὰ δώσει μίαν τέτοιαν ὑπόσχεση. Ἀλλὰ πὼς λειτουργεῖ αὐτὴ ἡ σχέση; Πὼς ἕνας ἀναγνώστης μελετώντας ἕνα βιβλίον μπορεῖ νὰ ἀλλάξει πνευματικὰ;

Προφανῶς σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ὁ Άγιος Νεκτάριος θεωροῦσε τὴν προσεκτικὴν μελέτη τοῦ ἔργου του ὡς μίαν πνευματικὴν ἐξάσκησιν, ἡ ὁποία σκοπεύει νὰ βοηθήσῃ στὴν θεραπεία τῆς ψυχῆς. Τὶ ἐννοοῦσε μετὰ τὴν θεραπεία τῆς ψυχῆς, πολὺ ωραία ἐξηγεῖ ὁ πρῶτος Ι. Ρωμανίδης, ἀκολουθώντας τοὺς Βυζαντινοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Δηλαδή, ἡ διαδικασία τῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὸν Άγιο Νεκτάριον εἶναι ἕνας πνευματικὸς ἀγώνας, εἶναι ἀθλημα, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει ὁ νεαρός. Σὲ αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν μοιάζουν πολὺ οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Γεωργίου (Σχεστὸν), ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν ἐκμάθησιν ὡς μίαν μορφήν μετάνοιας⁵¹. Σὲ αὐτὰ συμφοραζόμενα οἱ σπουδὲς σὲ μίαν Θεολογικὴν ἢ Ἐκκλησιαστικὴν Σχολὴν εἶναι ἕνας ἀσκητικὸς ἀγώνας τῶν νέων, οἱ ὁποῖοι θὰ κληθῶν ἀργότερα νὰ γίνουν πνευματικοὶ ποιμένες.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ὀρθολογιστικὴ γνώσιν μπορεῖ νὰ γίνῃ ὄχι μόνον ἕνα θεάρεστο ἔργο, ἀλλὰ καὶ μίαν πράξιν σωτηρίας, μίαν ἐκπλήρωσιν τοῦ θεϊκοῦ θελήματος. Ἡ μελέτη ἐνός βιβλίου γίνεται ἕνας τρόπος, μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸν ἑαυτό του μετὰ τὸν ἴδιον τρόπο, ὅπως καὶ

⁴⁹Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπιστολὴ 33^η, 21 Δεκεμβρίου 1907 // Τίτου Ματθαίου, ἀρχιμ. Ὁ ὁσῖος Νεκτάριος Κεφαλᾶς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 - 1920). Σ. 247.

⁵⁰Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Ε'. Τὸ Γνώθι σ' αὐτόν. – Ἀθήναι: Ἰερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἰερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2011. Σ. 101.

⁵¹Georgii (Shestun), archimandrit. Pravoslavnaia pedagogika (Ἡ Ὀρθόδοξη Παιδαγωγικὴ). – Μ.: PRO-PRESS, 2010. (ρωσ.) Ρ. 50: «Ἐχομε τάση νὰ θεωροῦμε τὴν ἐκμάθησιν ὡς συχνὸ φαινόμενο τῆς μετάνοιας, ὅταν ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιεῖ τὴν ἀτέλειάν του, τὴν ἀμάθειάν του, καὶ ὄχι μόνον συνειδητοποιεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐπιδιώκει τὴ μεταμόρφωσίν του».

ένας ασκητής στον οποίο αποκαλύπτεται ο Κύριος εν δόξη. Αυτός ο πολύ τολμηρός ισχυρισμός που όπως φαίνεται αποτελεί γέννημα μίας εποχής της ευρείας διάδοσης της ακαδημαϊκής ορθολογιστικής παιδείας, ωστόσο είναι απόλυτα Αγιοπατερικός, και δεν έχει καμία σχέση με τον χαρακτηρισμό της θεολογικής γνώσης ως μεγαλύτερης διανοητικής απόλαυσης, που ανήκει στον Θωμά Ακυνάτη, τον μεγαλύτερο στοχαστή του Δυτικού μεσαιωνικού πολιτισμού⁵².

γ') Τα πνευματικά βιώματα μεταμορφώνουν την ακαδημαϊκή θεολογία.

Η προσεκτική μελέτη του «Γνωθι σ' αυτόν» δημιουργεί μία βαθιά πεποίθηση, ότι ο συγγραφέας έχει βιώσει τις χαρισματικές εμπειρίες της ενοίκησης του Αγίου Πνεύματος στην καρδιά του. Θα δούμε τώρα μερικά παραδείγματα, η επιλογή των οποίων ήταν τυχαία.

Στο έκτο κεφάλαιο του έργου «Περὶ πίστεως» ο Άγιος Νεκτάριος απαριθμεί τα γνωρίσματα της αληθινής πίστης: «α) Ἡ ἀληθὴς πίστις πληροφορεῖ μυστικῶς τὸν πιστεύοντα περὶ τοῦ θεοῦ χαρακτηρὸς τῆς ἑαυτοῦ πίστεως. β) Κατευθύνει τὰ διαβήματα αὐτοῦ ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἀληθείας μυστικῶς ποδηγετοῦσα αὐτὸν καὶ διδάσκουσα αὐτὸν ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐάρεστον καὶ τέλειον. γ) Ἴγει εἰς τὴν μακαριότητα καὶ διδάσκει, ὅτι ἐν τῇ ἀγάπῃ τῇ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τῇ πρὸς τὸν πλῆσιον εὐρηται τὸ πλήρωμα τοῦ ἐπιποθουμένου ἀγαθοῦ... ε) Πληροῖ τὴν καρδίαν τοῦ πιστοῦ ἀγάπης θερμῆς, ἀγάπης ἀφάτου, ἀνεκφράστου, μυστικῆς, ἀπείρου, ἀγνῆς, ἀγίας, ἐκχεομένης καὶ κατακλυζούσης τὰ πάντα καὶ κατακυριευούσης ἐν αὐτῇ. ς) Πληροῖ τὴν καρδίαν τοῦ πιστοῦ τῶν καρπῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ἡ χαρὰ, ἡ εἰρήνη, ἡ μακροθυμία, ἡ χρηστότης, ἡ ἀγαθοσύνη ἐβραβεύθησαν αὐτῇ ὑπὸ τοῦ ἀγιάσαντος αὐτὴν Ἁγίου Πνεύματος... θ) Ἀγιάζει αὐτὸν καὶ μύρον εὐωδίας ἐπιχέει ἐπ' αὐτὸν καὶ ἀνάγει εἰς τὴν τελειότητα»⁵³. Μπροστά στον αναγνώστη φανερώνεται η μορφή του αγίου ασκητή, ο οποίος παρ'όλα ταύτα, δεν περιφρονεί τους ορθολογιστικούς αναλυτικούς συλλογισμούς, διακρίνοντας καινούργιες αποχρώσεις στα χαρισματικά βιώματα που έζησε.

Το κεφάλαιο «Περὶ ἀγάπης» τελειώνει με την παράγραφο «Περὶ ἐλλάμψεως», όπου αναφέρονται παραπομπές του Νικηφόρου Καλλίστου και του οσίου Ιωάννη της Κλίμακος. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνεται ο αντινομισμός «ἔλλαμψίς ἐστὶν ἄρρητος ἐνέργεια, νοουμένη ἀγνώστως, καὶ ὀρωμένη ἀοράτως»⁵⁴. Αυτός ο αντινομισμός, που προέρχεται από τη θεολογία του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, έχει οριστική σημασία όχι μόνο στα συγγράμματα των ιδρυτῶν της Νεοπατερικής σύνθεσης, αλλά και χρησιμοποιείται από τους πιο μεγάλους εκπροσώπους της ρωσικής θρησκευτικής φιλοσοφίας, όπως ο π. Ρ. Florenskiy και ο Α.Φ. Losev. Είναι γνωστό, ότι ο Ρωμανίδης κατανοεί τον αντινομισμό ως μία πτυχή της αποφαιτικής θεολογίας στην αγιοπατερική έννοια⁵⁵.

Μπροστά από αυτήν την παράγραφο υπάρχει μία άλλη, «Περὶ δεισιδαιμονίας». Εδώ ο Άγιος Νεκτάριος στην ουσία προλαβαίνει τους στοχασμούς του πρωτ/ρου Ι. Ρωμανίδη πάνω σε αυτό το θέμα: «Ὁ δεισιδαίμων ἔχει ἐσκοτισμένον τὸν νοῦν καὶ συγκεχυμένην τὴν διάνοιαν... Ὁ δεισιδαίμων πάσχει θρησκευτικὴν καταδίωξιν καὶ ἀσθενεῖ ψυχικῶς»⁵⁶. Για τον πρωτ/ρο Ι. Ρωμανίδη η δεισιδαιμονία, δεισιδαιμονική θρησκευτικότητα είναι ιδιότητα ενός ανθρώπου ο οποίος

⁵² Thomas Aquinatus. Summa theologiae. Vol. 1. Questiones 1-64. – Μ.: Izdanie Savina S.A., 2006. Ρ. 117 (ρωσ., λατ.): Cum enim ultima hominis beatitudo in altissima eius operatione consistat, quae est operatum intellectus, si nunquam essentiam Dei videre potest intellectus creatus, vel nunquam beatitudinem obtinebit, vel in alio eius beatitudo consistet quam in Deo.

⁵³ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Τὸ Γνωθι σ' αὐτόν. Σ. 113.

⁵⁴ Στον ἴδιο, Σ. 188.

⁵⁵ Βλ.: Ρωμανίδου Ι.Σ., Πρωτοπρ. Πατερική Θεολογία. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Παρακαταθήκη, 2004. Σ. 87-88.

⁵⁶ Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Τὸ Γνωθι σ' αὐτόν. Σ. 188-189.

δεν έχει καθαρίσει την καρδιά του από τα πάθη και δεν έχει φτάσει σε κατάσταση φωτισμού, ο οποίος βάζει μπροστά του ψεύτικους σκοπούς⁵⁷.

Τέτοιου είδους παραδείγματα εύκολα μπορεί να βρει κανείς και στα άλλα συγγράμματα του Αγίου. Με αυτόν τον τρόπο στην «Ορθόδοξο Ἱερὰ Κατήχησιν» ο Άγιος αλλάζει τη συνήθη παρουσίαση των επιχειρημάτων της θείκης ύπαρξης. Αρχικά απαριθμεί τα γνωστά επιχειρήματα, το ανθρωπολογικό, το οντολογικό, το κοσμολογικό, το τελεολογικό, το ηθικό, το ιστορικό και μετά προσθέτει το επιχείρημα που ονομάζει θρησκευτικό. Ο Άγιος Νεκτάριος παρουσιάζει αυτό ως απόδειξη από την υπερφυσική Θεϊκή Αποκάλυψη. Το ορίζει ως «πειστικὸν λογικὸν συμπέρασμα τὸ ἐξαγόμενον ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μυστικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ πιστεύοντι αὐτῷ»⁵⁸. Αυτός που αξιώθηκε αυτή τη «μυστική αποκάλυψη», λαμβάνει τα χαρίσματα και τους καρπούς του Αγίου Πνεύματος και πληροφορείται μέσα στην ψυχή του για την ύπαρξη του Θεού. Ένα ακόμα αποτέλεσμα αυτής της αποκάλυψης αποτελεί ο *φωτισμός της διάνοιας* – μία πολύ χαρακτηριστική αγιοπατερική έκφραση⁵⁹.

δ') Οι τρόποι της Αποκάλυψης και η κατάσταση φωτισμού.

Είναι πιθανόν, ότι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα θεωρητικής δράσης του Αγίου Νεκταρίου είναι η διδασκαλία του για τους τρόπους της Θεϊκής Αποκάλυψης. Διακρίνει τρεις τρόπους, με τους οποίους πραγματοποιείται η Αποκάλυψη. Ο πρώτος, έμμεσος, είναι το θαύμα, το οποίο εκτελείται στα αντικείμενα του κτιστού κόσμου και βεβαιώνεται με τα αισθητήρια όργανα. «Διὰ μὲν τῶν θαυμάτων ὁ Θεὸς οἶονεῖ παρορμᾷ τὸν λογικὸν ἄνθρωπον εἰς ἐπίγνωσιν τῆς θείας Αὐτοῦ οὐσίας, τοῦ θείου Αὐτοῦ θελήματος καὶ ἐπιστροφὴν πρὸς αὐτόν· διότι ἐν Αὐτῷ εὐρηταὶ ἡ τελείωσις, δι' ἣν οὗτος προωρίσθη»⁶⁰. Ο δεύτερος, άμεσος, είναι η έμπνευσις ή θεοπνευστία. «Διὰ τῆς θεοπνευστίας ἐμφανίζεται ὁ Θεὸς τῷ ἐκλεκτῷ Αὐτοῦ καὶ προσομιλεῖ αὐτῷ, ὡς διαλέγεται τις πρὸς τὸν ἴδιον φίλον»⁶¹. Η σύγκριση των δύο τρόπων δείχνει, ότι τα θαύματα είναι «άτελεστερα μορφή» της Αποκάλυψης σχετικά με τη θεοπνευστία, «ή τούς τελείους διαφωτίζουσα». «Όταν ή άτέλεια τοῦ ἀνθρώπου άπαιτήση τὴν θείαν βοήθειαν», ξεκινούν να ενεργούν άλλοι, λιγότερο συνηθισμένοι νόμοι της φύσης και αυτές οι ενέργειες γίνονται αντιληπτές από τους ανθρώπους ως θαύματα.

Υπάρχει όμως και τρίτος τρόπος Αποκάλυψης, που συμβαίνει όταν ο άνθρωπος «προσοικειούται» στον Θεό. Με αυτήν την προσοικείωση αυτός «καθωρᾷ ἐν πνεύματι τὸν Θεόν» και αισθάνεται μέσα του την ενοίκηση του Θεού. «Ἡ προσοικείωσις αὕτη κατορθοῦται διὰ τῆς ὀρθῆς γνώσεως τοῦ θείου θελήματος καὶ τῆς ἐκπληρώσεως αὐτοῦ. Ὁ ὀρθῶς γινώσκων τὸ θεῖον καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ, καὶ παντὶ σθένει τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ ἐπιζητῶν κατορθοῖ τῇ θείᾳ ἀρωγῇ ἀπαλλαγῇ τῶν χαμαιπετῶν καὶ χαμαιζήλων, ἀνυψωθῆ εἰς ὑψηλοτέραν σφαῖραν, προσοικειωθῆ τὸ θεῖον· γίνεται δὲ ἡ προσοικείωσις διὰ τῆς προσεγγίσεως καὶ ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου μετὰ τοῦ θείου λόγου. Ἡ ἐπικοινωνία δὲ αὕτη λαμβάνει χώραν διὰ τῆς συναισθήσεως, ἐν ἣ συγκορυφοῦται ἡ γνῶσις, τὸ αἶσθημα καὶ ἡ βούλησις· διὰ τῆς συγκορυφώσεως ταύτης ὁ ἄνθρωπος ἀνυψοῦται ὑπεράνω τῆς σφαίρας, ἐν ἣ μόνον ἀφηρημένην ἔννοιαν ἔχει τοῦ Θεοῦ καὶ φθάνει εἰς

⁵⁷ Βλ.: «Ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν πτώση του – έσκοτισμένος ὅπως εἶναι κατὰ φύσιν – μᾶλλον, παρὰ φύσιν— ρέπει πρὸς τὴν δεισιδαιμονία». Ρωμανίδου Ι.Σ., Πρωτοπρ. Πατερική Θεολογία. Σ. 44.

⁵⁸ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, άγίου. Ὁρθόδοξος Ἱερὰ Κατήχησις. – Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οἶκος Βας. Ρηγόπουλου, 2001. Σ. 40.

⁵⁹ Στον ίδιο.

⁶⁰ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Σ. 35-36.

⁶¹ Στον ίδιο.

έτέραν σφαῖραν, ὅπου χωρὶς πλέον ἐπιπροσθῶσι τὰ καθέκαστα ὄντα, ἀπαντᾷ ἀμέσως αὐτὸν τὸν Θεὸν, αὐτὸν τὸν θεῖον λόγον, ἐν ᾧ ὑπάρχωσι συλλήβδην ἅπασαι αἱ θεῖαι ἰδέαι καὶ ἡ δύναμις τοῦ πραγματοποιεῖν αὐτὰς καὶ προάγειν εἰς ἄμεσον πραγματικὴν κοινωνίαν μετ' Αὐτοῦ καὶ ἐνωπίζεται τὴν φωνὴν Αὐτοῦ»⁶². Τέτοιου εἴδους Θεῖα Αποκάλυψη μπορεῖ νὰ ονομασθεῖ υποκειμενικὴ καὶ διαρκής.

Ἡ ἀνάλυση τῶν τριῶν τρόπων Αποκάλυψης βοηθεῖ στὴν κατανόηση τῆς μεθόδου τῆς ταξινομήσεως, ποὺ εφαρμόζει ὁ Ἅγιος Νεκτάριος, χωρίζοντας τὸ αντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ σε διάφορες υποκατηγορίες. Ὅμως ταυτόχρονα ἐδῶ παρατηρεῖται καὶ ἡ διαίρεση στους τύπους, ἐπειδὴ οἱ τρόποι τῆς Αποκάλυψης σχηματίζουν τὴν ἱεραρχικὴ σειρά με τὸ κριτήριό τῆς τελειότητας: τὸ θαῦμα εἶναι ἡ πιο ατελὴς μορφή, ἡ θεοπνευστία εἶναι πιο τέλεια μορφή σχετικὰ με τὸ θαῦμα καὶ ἡ προσοικειώση εἶναι ἡ πιο τέλεια μορφή ἀπ' ὅλες. Πιθανολογοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ τυπολογία εἶναι ἀποτέλεσμα μίας δημιουργικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νεκτάριο τῆς πρωταρχικῆς υποδιαίρεσης τοῦ ὅρου *Υπερφυσικῆς Αποκάλυψης*, ὁ ποῖος περιεῖχε τὸ *θαῦμα* καὶ τὴν *Ἱερά Παράδοση* (μαζὶ με τὴν Ἁγία Γραφή). Ἐχοντας ὑπόψη τὰ δικά του πνευματικὰ βιώματα, ὁ Ἅγιος Νεκτάριος βρίσκει αὐτὴν τὴν ταξινόμηση ἐλλιπὴ καὶ εἰσάγει τὸν ὅρο *προσοικειώση* ὡς μίᾳ ξεχωριστῆς μορφῆς τῆς Αποκάλυψης. Ἡ προσοικειώση δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ἐνέργεια τῆς Θεῖας Χάρης μέσα στὴν ἀνθρώπινη καρδιά, δηλαδὴ, ἀποτελεῖ μίᾳ ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἐφτάσε στὴν κατάστασι τοῦ φωτισμοῦ. Αὐτὴ ἡ τυπολογία, *θαῦμα – θεοπνευστία – προσοικειώση* ἐνδέχεται νὰ συμφωνεῖ με τὴν τυπολογία τῶν πνευματικῶν καταστάσεων θεάρεστου ἀνθρώπου, ποὺ περιγράφεται στα Ἀρεοπαγειτικά καὶ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἰ. Ρωμανίδη ὡς *κάθαρση – φωτισμός – θέωση*.

ε') Ἡ παγκόσμια σημασία τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικὰ.

Ἀς μείνουμε σε ἄλλη μίᾳ πτυχῆ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου, ἡ ποῖα, κατὰ τὴ γνώμη μας, μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ σωστὰ ἀποκλειστικά στο πλαίσιο τῶν ιδιοτήτων τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσής του. Ὑπάρχει διαφορά στὴν ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀναγνωστῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου «Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὡς προπαίδειας εἰς τὸν Χριστιανισμόν». Ἐννοοῦμε τὶς παρακάτω φράσεις: «Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀληθῶς κτῆμα τοῦ Ἑλλήνου· διαδιδόμενὴ ἀνὰ τὰ ἔθνη προσηλυτίζει αὐτὰ καὶ καθιστᾷ αὐτὰ ἑλληνικά, οὐδέποτε δὲ παύεται οὔσα ἑλληνική· οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς, οἱ ὀμιληταὶ αὐτῆς, ἀποβαλόντες τὸ ξένον καὶ βάρβαρον, περιβάλλονται τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὴν εὐγένειαν· ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία προώριστα ἵνα καταστήσῃ τοὺς πάντας Ἑλληνας»⁶³. «Ναί, ὁ Ἑλληὴν ἐγεννήθη κατὰ θεῖαν πρόνοιαν διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος· τοῦτο τὸ ἔργον ἐκλήρωθη αὐτῷ· αὕτη ἦν ἡ ἀποστολὴ αὐτοῦ· αὕτη ἡ κλήσις αὐτοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσιν»⁶⁴. «Ἐνῶ ὅλα τὰ ἔθνη τὰ ἐμφανισθέντα ἐπὶ τῆς παγκοσμίου σκηνῆς ἦλθον καὶ παρῆλθον, μόνον τὸ ἑλληνικὸν ἔμεινε ὡς πρόσωπον δρῶν ἐπὶ τῆς παγκοσμίου σκηνῆς καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἀνθρωπότης δεῖται αἰώνιον διδασκάλων»⁶⁵. «Ὁ Θεὸς ἐν τῇ θεῖα αὐτοῦ πρόνοιᾳ διέπλασεν αὐτῷ ὀφθαλμὸν τοῦ σώματος τοῦ συγκροτουμένου ὑφ' ἀπάσης τῆς ἀνθρωπότητος· ὡς ὄργανον τοιοῦτον ἐν τῷ σώματι τῆς ἀνθρωπότητος ὁ Ἑλληὴν ἐκλήθη

⁶² Στον ἴδιο.

⁶³ Νεκταρίου (Κεφαλαῖα), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Η'. Ἱερῶν καὶ φιλοσοφικῶν λογίων θησαυρισμὰ. Β'. - Ἀθήνα: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2014. Σ. 12.

⁶⁴ Στον ἴδιο, Σ. 12-13.

⁶⁵ Στον ἴδιο, Σ. 13.

ἵνα ἐργασθῆ καὶ ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἀναγεννήσεως»⁶⁶. «Ὁ Ἕλλην γνωρίσας τίς εἶναι καὶ τίς ὀφείλει νὰ ἀποβῆ, σκοπὸν ἔθετο τὴν ἑαυτοῦ τελειώσιν· ἐγένετο ἐραστὴς τοῦ πνεύματος καὶ ἐδημιούργησε κόσμον πνευματικόν, ἐν ᾧ ἤθελε νὰ ζῆ. Ἡ γνῶσις τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἡ ἔμφυτος πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη ἀνέπτυξεν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἕλληνος τὸν πόθον τῆς αὐτομεταδόσεως, καὶ ὁ Ἕλλην ἀπέβη διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος· ὁ Ἕλλην ἐζήτησε νὰ ἀφομοιώσῃ τοὺς πάντας πρὸς ἑαυτόν· ὁ Ἕλλην δὲν ἐγεννήθη κατακτητὴς τοῦ σώματος, ἀλλὰ τοῦ πνεύματος, δὲν ἐζήτησε δούλους ἀλλ' ἐλευθέρους. Τοῦτο ἠγάπησε καὶ ἡ θεία αὕτη ἀγάπη ἐγένετο τὸ ἐλατήριον ὄλων τῶν ὁρμῶν του· αὕτη ἐμόρφωσε καὶ τὸν ἐθνικὸν χαρακτήρα, ὅστις διέμεινεν ἀναλλοίωτος»⁶⁷.

Φαίνεται πως για να καταλάβει κανείς σωστά τη σκέψη του Αγίου, πρέπει να απομακρυνθεί από τις έννοιες του πατριωτισμού ή, αντιθέτως, της εθνικής υπεροχής. Η προέλευση αυτών των απόψεων πρέπει να αναζητείται και πάλι στη φιλοσοφική βάση των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο 19^{ος} αιώνας για τη Γερμανία είναι εποχή μίας αναγέννησης του ενδιαφέροντος για την αρχαία φιλοσοφία. Έχει ήδη αναφερθεί ότι ο Αριστοτέλης και ο Πλάτωνας, ως στοχαστές στις φιλοσοφικές σχολές της Γερμανίας, ήταν πιο δημοφιλείς ακόμα και από τον Κάντιο και τον Έγκελο. Γι' αυτό ο θαυμασμός για την ελληνική αρχαιότητα ήταν το κοινό γνώρισμα της εποχής. Η ίδια αναγέννηση του Ελληνικού κράτους θεωρούνταν συχνά στα συμφραζόμενα της διαδοχής από την Αρχαία Ελλάδα. Θα σημειώσουμε επίσης, ότι μερικά χαρακτηριστικά του Ελληνικού έθνους στην ομιλία αυτή μοιάζουν προς εκείνα του Γερμανικού έθνους, που συναντιούνται στα συγγράμματα των εκπροσώπων της γερμανικής φιλοσοφίας, όπως η έντονη πνευματική ζωή ως αντίβαρο προς την πολιτική ασυνδεσία.

Συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Άγιος Νεκτάριος υιοθετεί τις αντιλήψεις περί της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας των Γερμανών φιλοσόφων του 19^{ου} αι. Μία τέτοια αντιμετώπιση που υπονοεί τη μεταφορά των χαρακτηριστικών του γερμανικού έθνους στο ελληνικό, δεν μπορούσε να διαμορφωθεί χωρίς τις επιρροές των καθηγητών του, που παρακολουθούσαν διαλέξεις των διαδόχων των κλασικών εκπροσώπων της Γερμανικής φιλοσοφίας. Αρκεί να μνημονεύσουμε, ότι και ο F. Ueberweg, όπως και ο A. Schwegler, οι οποίοι επηρέασαν τον Α. Διομήδη Κυριακό, άφησαν συγγράμματα στον κλάδο της ιστορίας της φιλοσοφίας, που περιείχαν εκτός από άλλα στοιχεία και τις μελέτες πάνω στα ζητήματα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Η αντίληψη του ελληνικού λαού ως διδάσκαλου της ανθρωπότητας, προφανώς, έχει γερμανικές ρίζες, και ο απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών την αναπαράγει απόλυτα ειλικρινά, γιατί, όπως και οι καθηγητές του, ο Άγιος Νεκτάριος πιστεύει ότι αποτελεί κοινή γνώμη των Γερμανών διανοούμενων και – λόγω της επιρροής της γερμανικής επιστήμης στην Ευρώπη του 19^{ου} αι. – των Ευρωπαίων και της ανθρωπότητας γενικά.

Εμμέσως αυτήν την εξάρτηση των αντιλήψεων του Αγίου Νεκταρίου για τον Ελληνισμό από τη Γερμανική, και πρωτίστως Εγγελιανή ιστοριοσοφία, επιβεβαιώνει το έργο του «Περὶ Μεσαίωνος καὶ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ», όπου ο Άγιος τονίζει ιδιαίτερα τα πνευματικά επιτεύγματα του Βυζάντιου από τον 6^ο έως τον 9^ο αιώνα⁶⁸. Γιατί η απομαύρωση της βυζαντινής ιστορίας από τους ξένους ιστορικούς (τους οπαδούς του Gibbon) κάλυψε ακριβώς αυτή την περίοδο; Ίσως επειδή το Εγγελιανό ταξίδι του «Παγκόσμιου Πνεύματος» στην Ευρώπη χαρακτηρίζεται με

⁶⁶ Στον ίδιο.

⁶⁷ Στον ίδιο, Σ. 15.

⁶⁸ Νεκταρίου (Κεφαλή), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Περὶ τοῦ Μεσαίωνος καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. – Αθήναι: Ἐκδόσεις «Πέλασγος», 1994. Σ. 7-8.

την αναχώρηση από το Ελλαδικό έδαφος ακριβώς τον 6^ο αιώνα. Και για ποιο λόγο ο Άγιος υπερασπίζεται το Βυζάντιο; Γιατί ένιωθε τη βαθιά διαδοχή του σύγχρονου Ελληνισμού με την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μία διαδοχή, που αποκαλυπτόταν ως αναγνώριση της δικής του, της Ορθόδοξης πίστης μέσα στα έργα των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας και των άλλων συγγραφέων του Βυζαντινού Μεσαίωνα.

«Στή γλώσσα αποκαλύπτεται ή γνησιότητα ή ή άλλοτρίωση του εκκλησιαστικού της χαρακτήρα»⁶⁹, αφοριστικά παρατήρησε ο Χ. Γιανναράς. Υπάρχει όμως ανάγκη να κατανοούμε αυτά τα λόγια του κυριολεκτικά; Η γλώσσα του Αγίου Νεκταρίου αποτελεί μία προσπάθεια έκφρασης της γνήσιας εκκλησιαστικής και χαρισματικής εμπειρίας με φιλοσοφικούς και θεολογικούς όρους της σύγχρονης γι' αυτόν εποχής. Ναι μεν, δεν ομιλεί ο Άγιος για τον αποφατισμό όπως ο Διονύσιος ο Αρεοπαγείτης ή ο Μάξιμος ο Ομολογητής. Αλλά μιλάει -- στη γλώσσα Αποφατικής θεολογίας, όταν γράφει πως η αληθής πίστη «πληροῖ τὴν καρδίαν τοῦ πιστοῦ ἀγάπης θερμῆς, ἀγάπης ἀφάτου, ἀνεκφράστου, μυστικῆς». Ναι μεν δεν χρησιμοποιεί ο Άγιος Νεκτάριος τη διάκριση της ουσίας και ενέργειας του Γρηγορίου Παλαμά, αλλά όμως, αναφερόμενος με δέος στα έργα του σε άλλες περιπτώσεις, μιλάει για τη Χάρη ως για τη Θεία Αγάπη. Όποια πλευρά αυτής της καταπληκτικής με την πνευματική της ομορφιά προσωπικότητας και αν πάρουμε, παντού θα δούμε τη βαθιά εκκλησιαστικότητά της. Ο Άγιος Νεκτάριος είναι γνήσιος διάδοχος της αγιοπατερικής παράδοσης.

3. Συμπέρασμα.

Ο Άγιος Νεκτάριος μέσα στην Ποιμαντική του αναφέρει μερικούς λόγους για τους οποίους ένας Επίσκοπος, δηλαδή, ο πνευματικός ποιμένας, οφείλει να αποκτήσει τη θεολογική παιδεία. Ο πρώτος λόγος είναι η αναγωγή του ποιμνίου του στην τελειότητα ως σκοπός της δράσης του. Αλλά τον ίδιο σκοπό στις διαστάσεις της Εκκλησίας βάζει και η θεολογία, «δι' ἃ καὶ εἰς ἓν ὅλον σύστημα ἤχθη, καὶ ἐπιστήμην ἰδίαν ἀπετέλεσεν· ἐὰν μὴ σκοπὸν τοιοῦτον προυτίθετο ἡ θεολογία, ἄσκοπος θὰ ἦτο ἡ συστηματοποίησις καὶ εἰς ἰδίαν ἐπιστήμην ἀγωγή ταύτης»⁷⁰. Ο δεύτερος λόγος είναι η υποχρέωσή του να δίνει λόγο για το περιεχόμενο της πίστης. Η ευκρίνεια της χριστιανικής συνείδησης είναι αποτέλεσμα θεολογικής παιδείας, η οποία συνεισφέρει στη μεταβολή του «σκοτεινοῦ αἰσθήματος εἰς ἔννοιαν καθαρὰν». Ο τρίτος και ο τέταρτος λόγος αναζητούν την αύξηση ποιμαντικού κύρους του ποιμένα μέσα στο ποίμνιό του. Ο τελευταίος λόγος είναι και πιο σοβαρός: ο επίσκοπος πρέπει μέσω των θεολογικών του γνώσεων να διαφυλάξει την αλήθεια, τη λατρεία και την Ιερά Παράδοση γενικά της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας.

Η σκέψη του Αγίου είναι δοκιμασμένη και μελετημένη. Ο Άγιος Νεκτάριος ήταν πεπεισμένος υπέρμαχος της αναγκαιότητας της επιστημονικής θεολογικής εκπαίδευσης του κλήρου. Η δική του γνώμη για το όφελος της θεολογικής παιδείας για τον ίδιο είναι θετικότερη. Στην δική του περίπτωση παρατηρεί κανείς το δίκιο του καθηγητή Δ. Μπαλανού, ο οποίος έγραψε: «εἶναι δὲ πολὺ προτιμότερον ὁ μέλλων λειτουργὸς καὶ διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας νὰ λαμβάνη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐπιγνώσιν ἀληθῆ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν προβλημάτων αὐτῆς, ὡς καὶ νὰ

⁶⁹ Γιανναρά Χ. Ορθοδοξία καὶ Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα. Σ. 316.

⁷⁰ Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, αγίου. Ποιμαντική. – Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οἶκος Βασιλ. Ρηγόπουλου, 1974. Σ. 120-121.

γνωρίζη πῶς ἔχει ἡ κοινωνία ἐν ἧ̄ θὰ δράση, τίνες αἱ ἀντιλήψεις αὐτῆς, παρὰ ἐγκεκλεισμένους ἐν περιβόλῳ σχολῆς, ἐν ἧ̄ τῷ παρίστανται τὰ πράγματα ἄλλως ἢ ὅπως ἔχουσιν ἐν τῇ πραγματικότητι, νὰ ἐξέλθῃ αὐτῆς ἀνίδεος τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν προβλημάτων καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, ἀνέτοιμος νὰ ἀμυνθῇ καὶ νὰ πολεμήσῃ»⁷¹. Σπουδάζοντας στη Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ Ἅγιος Νεκτᾶριος ἀπέκτησε ὄχι μόνον ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση, πείρα τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, βαθιὲς γνώσεις συγχρόνων ἐπιτεύξεων στον κλάδο τῆς θεολογίας καὶ ἄλλων ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Βρῆκε ἐπίσης τὴ θέση τοῦ μέσα στην πανευρωπαϊκὴ διανοητικὴ παράδοση, στηριζόμενος πάνω στον ἐυρὺ κύκλο προκατόχων καὶ ἀνοίγοντας με τὰ ἔργα τοῦ νέες προοπτικὲς στους μεταγενέστερους.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ σπουδὲς στο Πανεπιστήμιον καὶ ἡ συμμετοχὴ στη γερμανικὴ διανοητικὴ παράδοση δὲν ἐμπόδισαν τὸν Ἅγιο Νεκτᾶριο νὰ γίνῃ φωτισμένος – στην ἀγιοπατερικὴ ἐννοια – ἄνθρωπος, δηλαδὴ νὰ ἀποκτήσῃ τὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ Ὅποιο ὁδηγεῖ στην πᾶσα ἀλήθεια. «Αὐτὸ τὸ αἶσθημα, – γράφει ἐμπνευσμένα ὁ πρωτ/ρος Γεώργιος Μαρνέλλος, – αὐτὴν τὴ φλόγα, αὐτὴν τὴν ἐμπνευστικὴ δύναμη ἀναμφίβωλα βίωνε στο νοῦ καὶ στην καρδιά τοῦ ὁ ἀσκητῆς Ἅγιος Νεκτᾶριος μέσα στο κελί τοῦ μπροστὰ στην Ἁγία Τράπεζα, ἢ στην διδασκαλικὴ ἐδρα με τὸ ἴδιο σκίρτημα, ὅπως τὸ βίωσαν ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καὶ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης»⁷².

Στις σπουδὲς τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου στο Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν μεγάλο, ἀν καὶ ἐμμεσο ρόλο ἐπαιξε ἡ φιλοσοφία. Καὶ ἐνῶ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ σκοποὶ τῆς ἀγίας τοῦ ψυχῆς εἶχαν τάση πρὸς τὴ θεολογία, αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ βάση δὲν τὸν ἐμπόδισε καθόλου νὰ γίνῃ θεολόγος. Ὁ Ἅγιος Νεκτᾶριος ἐπανελάβε τὸν ἀγῶνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐκφράζοντας με τὴ βοήθεια τῶν συγχρόνων φιλοσοφικῶν ὁρῶν τὴ Θεία Ἀποκάλυψη, συμμετοχὸς τῆς ὁποίας ἀξιώθηκε νὰ γίνῃ. Καὶ γιὰ αὐτὸ πολὺ σωστὰ ὁ Κ. Καβάρνος τὸν χαρακτήρισε ὡς θεολόγο-φιλόσοφο⁷³.

Πηγές καὶ βιβλιογραφία.

Α) Πηγές.

1. Ἁγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως τοῦ Θαυματουργοῦ. Ὑποτύπωσις περὶ ἀνθρώπου. Ἀθήναι: Ἐκδόσεις «Ἅγιος Νικόδημος», χ.χ. 180 σ.
2. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Ὁρθόδοξος Ἱερὰ Κατήχησις. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Βασ. Ρηγόπουλου, 2001. 264 σ.
3. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Περὶ τοῦ Μεσαίωνα καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. – Ἀθήναι: Ἐκδόσεις «Πέλασγος», 1994.
4. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Ποιμαντικὴ. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Βασ. Ρηγόπουλου, 1974. 269 σ.
5. Νεκταρίου (Κεφαλᾶ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Ἀθήναι: Ἱερὰ Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. 491 σ.

⁷¹ Μπαλανοῦ Δ.Σ. Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Σ. 44.

⁷² Μαρνέλλου Γ.Ε., πρωτ/ρου. Sviatoj Nektarij Eginiskij, Mitropolit Pentapol'skij (1846-1920), svidetel' i tolkovatel' otkrovenija Troichnogo Boga v mire (ρωσ.) (Ὁ Ἅγιος Νεκτᾶριος, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846-1920), Μάρτυς καὶ Ἑρμηνευτὴς τῆς Ἀποκάλυψης Τριαδικοῦ Θεοῦ στον κόσμον) // Το «Ὑπερῶν» Ρόδον τὸ Ἄμαραντον. Gornitsa Neuviadajemogo Tsveta. – Samara: Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Ὁρθόδοξης Θεολογίας καὶ Πολιτισμοῦ, Κρήτη, 2015. № 1 (1). Σ. 35.

⁷³ Cavarnos C. Modern Greek Philosophers on the Human Soul. P. 57.

6. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Ε'. Τὸ Γνωθὶ σ' αὐτόν. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2011. 557 σ.
  7. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος ΣΤ'. Μελέται περὶ Ἐκκλησίας, Ἱερᾶς Παραδόσεως, Θείων Μυστηρίων καὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2012. 379 σ.
  8. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Η'. Ἱερῶν καὶ φιλοσοφικῶν λογίων θησαύρισμα. Β'. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2014. 534 σ.
  9. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἐπιστολές στην Αἴγινα // Τίτου Ματθαϊάκη, αρχιμ. Ὁ ὅσιος Νεκτᾶριος Κεφαλαῖς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 - 1920). – Ἀθήναι, 1955. Σ. 193-252.
  10. Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. – Ἀθήναι: Βιβλιοπολεῖον Νεκτᾶριος Παναγόπουλος, χ.χ. 175 σ.
  11. Thomas Aquinatus. Summa theologiae. Vol. 1. Questiones 1-64. – Μ.: Izdanie Savina S.A., 2006. 814 σ. (ρωσ., λατ.)
- Β) Βοηθήματα.
12. Βουρλίη Α.Θ. Σχόλιον εἰς τὴν «Ἠθικὴν» τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου // Ἅγιος Νεκτᾶριος: ὁ πνευματικός, ὁ ἐκκλησιαστικός, ὁ μοναχικός ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιόνιδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 387-429.
  13. Γιανναρά Χ. Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα. – Ἀθήναι: Εκδόσεις Δόμος, 1999. 505 σ.
  14. Δαμαλαῖ Ν.Μ. Περὶ ἀρχῶν ἐπιστημονικῶν τε καὶ ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας. – Λειψία: Τύπος Ὁθωνος Βιγάνδου, 1865. 204 σ.
  15. Δημητρακόπουλου Σ.Γ. Ὁ Ἅγιος Νεκτᾶριος Πενταπόλεως. Ἡ πρώτη ἁγία Μορφή τῶν καιρῶν μας. Ἱστορικὴ βιογραφία, βασισμένη σε ἀθθεντικὴς πηγές. – Ἀθήναι, 2014. 397 σ.
  16. Εἰρηναίου (Δελιδήμου), Αρχιμ. Γενικὴ Εἰσαγωγή // Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως, ἁγίου. Α'. Αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Β'. Μελέτη περὶ τῶν Ἁγίων Εἰκόνων. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Μαρίας Β. Ρηγόπουλου, 2014., Σ. 5-35.
  17. Καρμίρη Ι.Ν. Ρώσης Ζ. ΘΗΕ, τ. 10 β. Στ. 973-976.
  18. Κοντογιάννη Σ.Δ. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐπὶ τῇ 150ετηρίδῃ (1837-1987). – Ἀθήναι, 1987, 59 σ.
  19. Κορναράκη Ἰ. Σχόλιο στὴν Ποιμαντικὴ τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου // Ἅγιος Νεκτᾶριος: ὁ πνευματικός, ὁ ἐκκλησιαστικός, ὁ μοναχικός ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατονπεντηκονταετηρίδῃ (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιόνιδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 233-247.
  20. Κορναράκη Κ.Ι. Προλεγόμενα. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου Κεφαλαῖ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς ἠθικῆς σκέψεως κατὰ τὸν 19^ο αἰ. // Νεκταρίου (Κεφαλαῖ), Μητροπολίτου Πενταπόλεως. Ἄπαντα, Τόμος Δ'. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. – Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2010. Σ. 7-96.
  21. Μαρνέλλου Γ.Ε., πρωτ./ρω. Sviatoj Nektarij Eginiskij, Mitropolit Pentapol'skij (1846-1920), svidetel' itolkovatel' otkrovenija Troichnogo Bogavnire (ρωσ.) (Ὁ Ἅγιος Νεκτᾶριος, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846-1920), Μάρτυς καὶ Ἑρμηνευτὴς τῆς Ἀποκάλυψης Τριαδικοῦ Θεοῦ στον κόσμον) // Το «Ὑπερῶν» Ρόδον τὸ Ἄμαραντον. Gornitsa Neuviadajemogo Tsveta. – Sa-

- para: Εκδόσεις του Ινστιτούτου Ελληνικής Γλώσσας, Ορθόδοξης Θεολογίας και Πολιτισμού, Κρήτη, 2015. № 1 (1). Σ. 19-40.
22. Μεταλληνού Γ.Δ., πρωτ/ρου. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἑλληνικῆς καὶ γερμανικῆς θεολογίας τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Ε.Θ.Σ.Π.Α., τόμος ΚΗ', Σ. 491-493.
23. Μπαλανού Δ.Σ. Εκατονταετηρίς Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Α'. Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. – Ἀθήναι: Τύποις «Πυρσοῦ» Α.Ε., 1937. 47 σ.
24. Μπρατσιῶτου Π.Ι. Ὁ Πενταπόλεως Νεκτᾶριος ὡς λόγιος Ἱεράρχης // Τίτου Ματθαϊάκη, Ἀρχιμ. Ὁ Ὅσιος Νεκτᾶριος Κεφαλαῖς, Μητροπολίτης Πενταπόλεως (1846 -1920). – Ἀθήναι, 1955. Σ. 103.
25. Παπαδοπούλου Χ. Ἡ δράσις τοῦ Α. Διομήδους Κυριακοῦ // Ἀναστάσιος Διομ. Κυριακός. 1866-1914. χ.τ.: Τύποις Σ.Κ. Βλάστου, 1915. 31 σ.
26. Περσέλη Ἐ.Π. Ἱστορικὲς πτυχὲς τῆς Ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας. Θεολογία, 1992, τ. ΞΓ'. Σ. 735-791.
27. Ρωμανίδου Ι.Σ., Πρωτοπρ. Πατερικὴ Θεολογία. – Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Παρακαταθήκη, 2004. 302 σ.
28. Στασινοπούλου Μ.Δ. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἴδρυσίν του καὶ οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ του. – Παρνασσός, τ. ΙΓ', 1971. Σ. 53-89.
29. Φούσκα Κ., Πρωτ/ρου. Ὁ γραπτὸς λόγος τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου (πραγματεῖες-κήρυγμα) στὴ διακονία τῆς Ἐκκλησίας // Ἅγιος Νεκτᾶριος: ὁ πνευματικὸς, ὁ ἐκκλησιαστικὸς, ὁ μοναχικὸς ἡγέτης. Πρακτικὰ Διορθοδόξου Πανεπιστημονικοῦ Θεολογικοῦ Συνεδρίου ἐπὶ τῇ ἑκατοντηκονταετηρίδι (1846-1996) ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἁγίου Νεκταρίου. - Ἀθήναι: Ἱερά Μητρόπολις Ὑδρας, Σπετσῶν, Αἰγίνης, Ἑρμιονίδος καὶ Τροιζίνης, Ἱερά Μονὴ Ἁγίας Τριάδος (Ἁγίου Νεκταρίου) Αἰγίνης, 2000. Σ. 189-200.
30. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιμ. Ὁ Πενταπόλεως Νεκτέριος (Νεκρόλογος) // Πάνταϊνος. 1920. № 48. Σ. 953-954.
31. Cavarnos C. Modern Greek Philosophers on the Human Soul. – Belmont, Massachusetts: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies. P. 57-58.
32. Damalas N. // Pravoslavnaja enciklopedia (Ορθόδοξη Εγκυκλοπαιδεία) –Μ., Gerd. T. 13. P. 630.(ρωσ.)
33. Florovskii G. protopresviter. **Puti russkogo bogoslovija** (Οἱ δρόμοι τῆς ρωσικῆς θεολογίας). – Vilnius, 1991. 599 σ. (ανάτυπο ἀπὸ τὴν πρωτότυπη ἔκδοσι τοῦ 1937). (ρωσ.)
34. Georgii (Shestun), archimandrit. **Pravoslavnaja pedagogika** (Ἡ Ορθόδοξη Παιδαγωγική). – Μ.: PRO-PRESS, 2010. 671 σ. (ρωσ.)
35. Kallistos (Ware). Eustratios Argenti, A Study of the Greek Church under the Turkish Rule. – Oxford: Clarendon Press, 1964.
36. Schneider U.I. Prepodavanje filosofii v nemetskih universitetah v deviatnadsatom veke (Ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στα γερμανικά Πανεπιστήμια στὸν 19^οαι.) // Logos. Filosofsko-literaturnyi zhurnal. № 3-4 (43). 2004. P. 63-90. (ρωσ.)
37. Tserniaev A.V. G.V. **Florovskii kak filosof i istorik ruskoj mysli** (ὁ Γ.Β. Φλωρόφσκυ ὡς φιλόσοφος καὶ ιστορικὸς Ρωσικῆς σκέψης). – Μ.: IFRAN, 2009. P. 29 (ρωσ.)